

Ma he' minxödi hñähñu n'anjeya

*Lengua hñähñu
Estado de México*

Primer grado

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de texto en lengua hñahñú, Estado de México.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública.

Autor

Pedro Hernández Sánchez

Colaboradores

Alejo Gil Sandoval, Artemio de la Cruz Rubio, Aurelio Hernández Martínez, Natilia Gutiérrez Navarrete y Ernestina M. Ortega Tranquilino.

Diseño y Formación

Jorge Anaya Torres

Ilustración

Gerardo Cunillé Velázquez

Fotografía

Archivo Iconográfico de la Dirección General de Educación Indígena y Juan Ruíz Monjarás.

Diseño de Portada

Comisión Nacional de Libros de Texto Gratuitos, con la colaboración de Luis Almeida

Ilustración de Portada

“Vendedora de frutas”, Olga Costa (1913-1993)

Óleo sobre tela, 1951, 195 x 245 cm.

Museo de Arte Moderno, INBA, CNCA

Reproducción autorizada por el

Instituto Nacional de Bellas Artes y Literatura

Fotografía de Portada

Javier Hinojosa

D.R. © Ilustración de Portada: Olga Costa/INBA

D.R. © Secretaría de Educación Pública, 1999

Argentina No. 28

Col. Centro, C.P. 06029

México, D.F.

ISBN 978-970-18-3804-4

Primera edición 1999

Décima segunda reimpresión 2013

Impreso en México

La Patria (1962),
Jorge González Camarena.

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Ma he'minxödi hñähñu n'ajeya

*Lengua hñähñu
Estado de México*

Primer grado

Presentación

Este libro de texto está dirigido a las niñas y los niños indígenas que cursan la educación primaria, tiene el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y la escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Se espera que este libro sea utilizado en forma creativa, tanto por el profesorado como por las niñas y los niños, en este ciclo escolar y los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes textos, algunos hablan del entorno físico de los alumnos, objetos y cosas que hay en la comunidad, y otros se refieren al entorno social y cultural, pues relatan las costumbres, fiestas y leyendas de la región.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas bilingües con experiencia en la enseñanza de su lengua materna, así como con un profundo conocimiento de la cultura de sus comunidades. Para la redacción, los autores consideraron el enfoque comunicativo propuesto en el Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993.

Este libro de texto podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

Hanjanu

Nunar he'minxödi bi thoki pa ya bätsi hñähñu pa da bähü da da ñü xa zö ne da y'othu ra hñä. Ra bätsi hñähñu da bädi ge ra hñä ge r'angutho nguja ra hñänfo ra hñä zubi o ra hñäntrro, götho yu ya hñä hontse nar m'efi pets'i, ge götho ya jä'i da mä te mbeni kor hñä o kor t'ofu.

Juadö xömpate ka ri y'e m'ui, pa ge n'apa ge n'apa ga mpehu xa zö pa ga xöhnü ya bätsi hñähñu da bä ya m'ui der hnini ne ya jä'l. Pa bi thokuna ra he'mi petsi bi hnu ra he'mi de götho M'ondä habu huts'i da bä ya bätsi ka ngunxödi de ra jeya 1993. Dige'a tsö ga mpehu götho ya m'efi nxödi di pehu ka ngunxödi.

Nunar he'minxödi ge nar nts'ö pa ya xöhnate hñähñu der t'ulo hnini M'ondä, pa da ma ha xa zö o hina, dige' rä m'eti bi mehui ya t'ulo bätsi pa bi bädi bi nxodi ne bi ñ'ofu, nuna ge n'apa ge n'apa ga mpehu ra zö pa da bädi xa xö ya bätsi hñähñu.

Ya hñä ya xömpate, ya ta ya bätsi, ya hnini ne ma r'a ya jä'i hñähñu, nuya da moxkugihe pa ge n'apa ge n'apa ga hojú xa zö nuna ra he'minxödi. Di kohe nja mädi ya xöhnate hñähñu, göto ya nzöyanxödi ne ya ta bätsi ge bi nföxte pa ge nda gohi xa zö nuna ra he'minxödi hñähñu n'anjeya.

T'ulo hnini m'onda habu m'u ya hñähñu

1.- Ndämhe
2.- Nxamge
3.- M'atha

4.- Chapa de Mota
5.- Morelos
6.- Temoaya

7.- Ntsahuä
8.- Otsolotepek
9.- Nzuhni

Te pets'i ra he'minxödi

M'ede

thuhunxödi

Xi

1

Ma jä'ihe

13

2

Ra hnini

49

3

Ra ximhöi nzaki

97

4

Ra ngo ma hnini

145

Ma jä'he

Hyandi ne ñäju ko ri ñ'ohu ne ri xömpate.

Hyandi ne ñäju ko ri n'ohu.

Ñakubi ri n'ohu te pe ri j'ä'i m'u ka ri ngu.

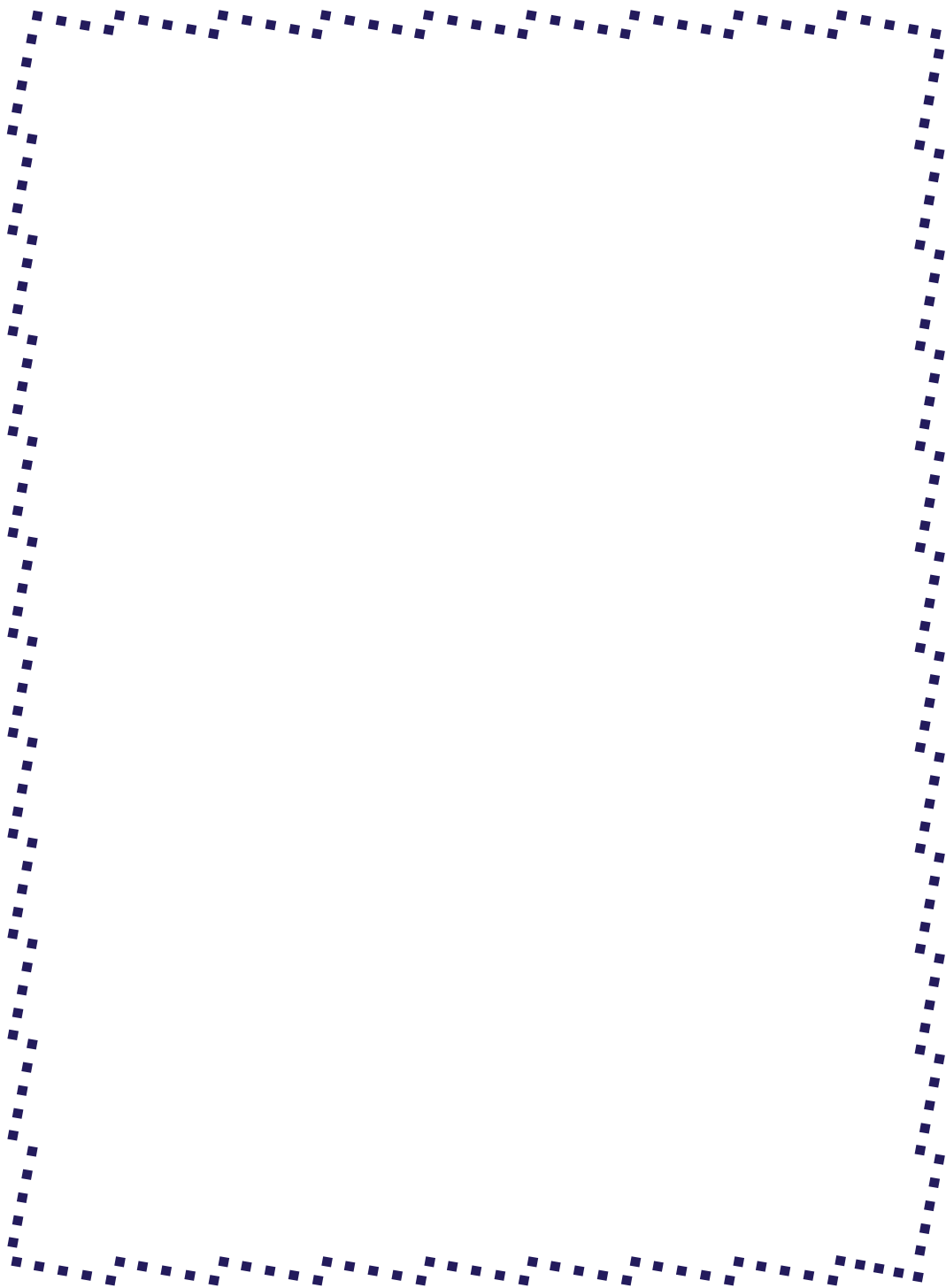
Ra meni

Ta, me
juädä, chinju
ne nura tsi uene b'ukua
götho ra meni
ta hmuntsihe.

Nfädi thuhu

Y'oni ri jä'i ɔto mi hand'i nu'mu gi uene ne
tengi tsi? Nakubi ri ñ'ohu.

Hokubi ya nsoke ri ja'i ne nãju ko ri ñ'ohu ne
ri xöhnatete pe n'anguna.

N'a ra meni hñähñu

Xi ri xömpate da uhti hanja di thoki ri zaa nzaki
ne digemb' u xi ri ta da möx' i gi hoki ri zaa nzaki.

Ga ghy ñ'ar ta meme.

Ma tsi t'ixu: hingi pets'i
ri tsö gi ñätho.
Hingi däbeni nä m'ui di
uhtikihe Zäi gi uni njämädi
un ro tsi Mähki ta hyadi ko
un ro tsi Mähki me Höi.

¿Ha gi beni nar tsui xa xi'i ri meme o ri nita?
Xi ri meme o ri nita da zu'i ne nakubi ri ñahy.

Hyandi ya nsoke ne nu ma dui hoku ma ra te
pe ya jä'i ka ri hnini.

Hyandi ya nsuoke ne hñuxu ka ya the te pe ri tsi ta.

Ya nita

Ya nita ne ya tita ge
pä ya m'ui de ya meni
ma yamu, pe ya
m'ede hambi ja ma
hniniu.

Götho ya jä'i su ya xita,
handi ge ya dāta ka
ra hnini.

Hyandi xa zö ya nsoke ne thä ya nt'öni.

¿Te pe ri jä'i nu'mu ya bi hmunts'i o
nu'mu ya bidäku ya thä?

Mä to ñä xangu ne te pede. Hnuxu
ka ri he'mi te ga y'ode ne ñäkubi ri
ñ'ohu.

Ka ma ngu götho di nföxhe

Ka ma ngu götho di mpehe, ma me nangi n'hipa da hoki te da zi ma ta, pa da ma kai m'eti. Xu'ua ma dähta n'obe da hmuntsi ya zaa pa di thoku ya hme; Tere da uingi ya oni ne ya ts'udi, nugö di hmuntsu ya mohi habu ta ñuñhe ne di xut'i. Götho hñu di pöhe ka ngunxödi m'u ka ma hninihe.

Ra m'eti töxkugihe pa ga m'uhe xa zö, nu ya ga ñuñhe di ñäje te ta othe nur pa.

- ¿Xu'i, ¿hanja gi ntöxte ko ya m'efi ka ri ngu?

- ¿Te gi pe ya bi domgo, nu'mu hinto mpeti?

Hoki te pefi ri ja'i.

Hoki tema m' efi peä ri me.

Hoki tema m' efi peä ri ta.

Hyandi ne nxödi ko ri ñ'ohu, ñäju ha hutsi xa
zö ya hñä o hin'a, hanja.

Ra Nxana exke ya xät'ä.

Ra Beto uini ya boi.

Ra Lixa uini ya oni.

Ra Migue tu ra dehe.

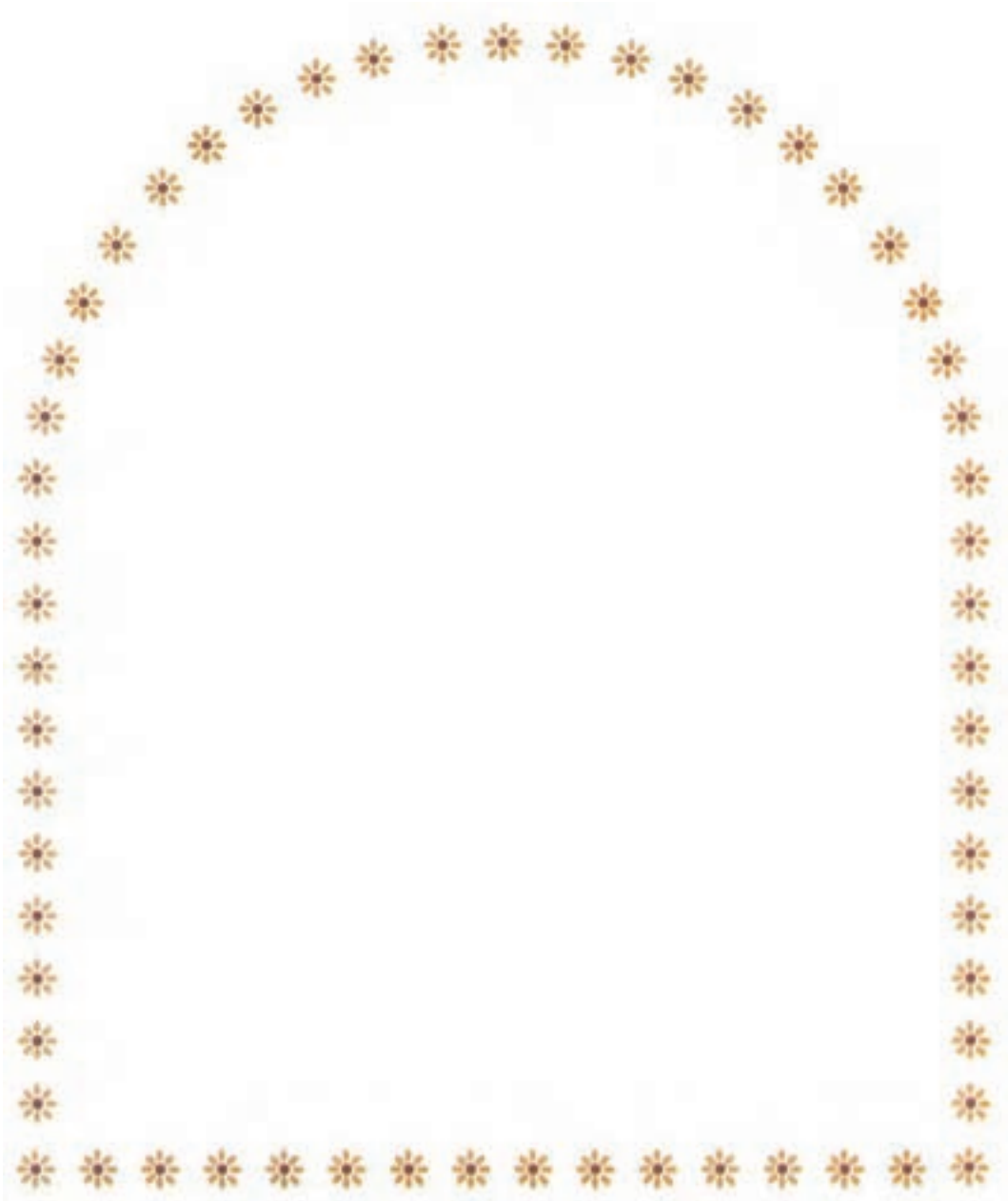
Ra Lupe mpaxi.

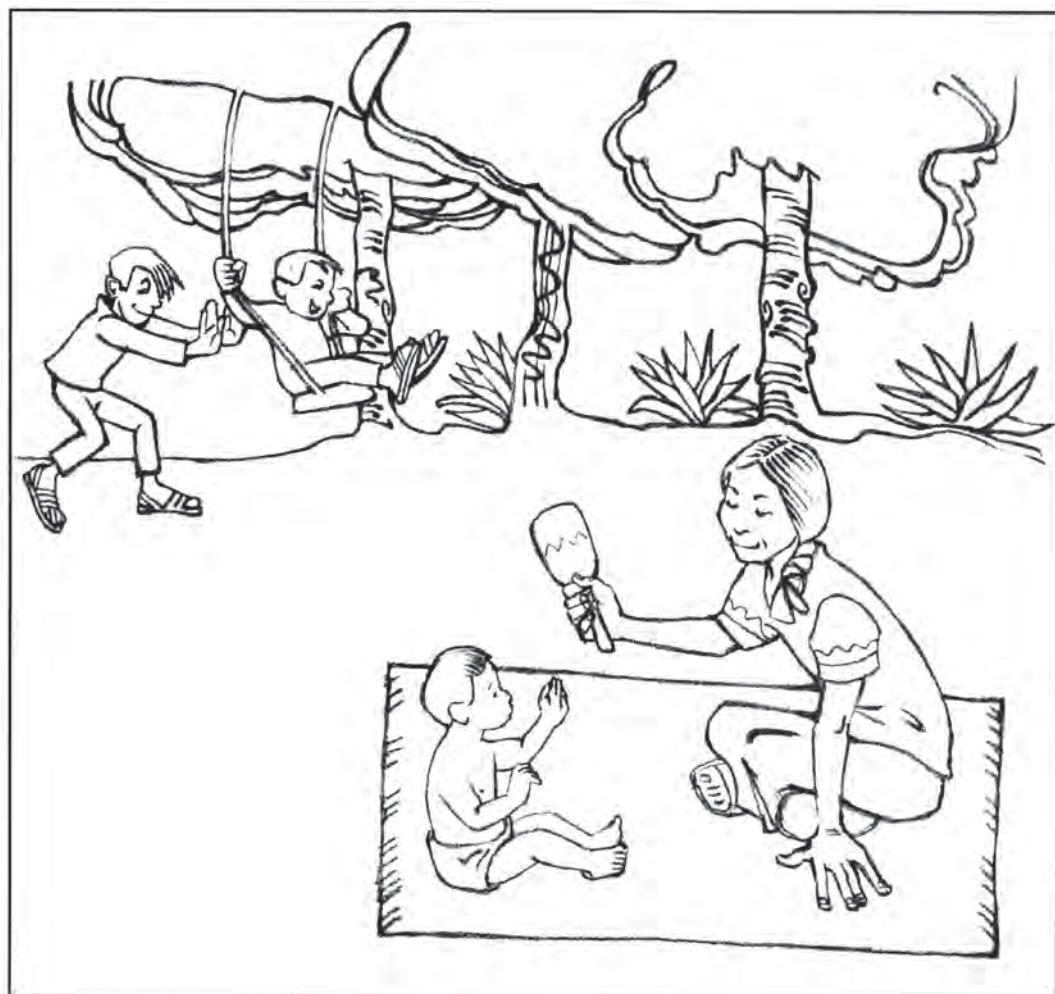
Ra Xua hoki ya m'efixödi.

Nuhu ya hñä ga nxödi hyet'i ra t'ulo hnä habu
mä te pe n'angun'ahu.
Hñuxu ka ri he'mi ma r'a ya hñä ko ya t'ulo hñä
ga tini.

Hokubi ya nsoke te pe n'angun'a ri ja'i ka m'atha.

Hñuxu ka ri he'mi ma r'a ya m'efi gi hoki ne
ñakubi ri nohu.

Ursula

Ursula ge nar nxutsi, nunu su ya ñ'ohu,
un'ä ra tsi uene uhti n'a ra nt'ini pa hinda
nzoni un'u ma r'a ya ñ'ohu nts'uni ka zaa
dese, götho ñ'eni, ne yoho ya ue nsöts'i
ne johya ka ra xi uada.

Thä ya nt'öni:

- ¿To mi handu'i nu'mu gi lengu?
- ¿Gi tsi ma r'a ri t'ulo ñ'ohu? ¿to nuyu?

Kots'i nu nsöni he'mi di pets'i yu hñä ra / u / .

Hmunts'ihu goho:

N'angun'a ya hmunts'i da hoki nar he'mi nsöni.

Xihu ri ta, ri ñ'ohu o ri uehu da möx'ihu

¿Ndä'ä bi botse xangu? ¿Ndä'ä xa nzötho?

Ra ngu.

Ra Ursula ne ra nene.

Ra doni.

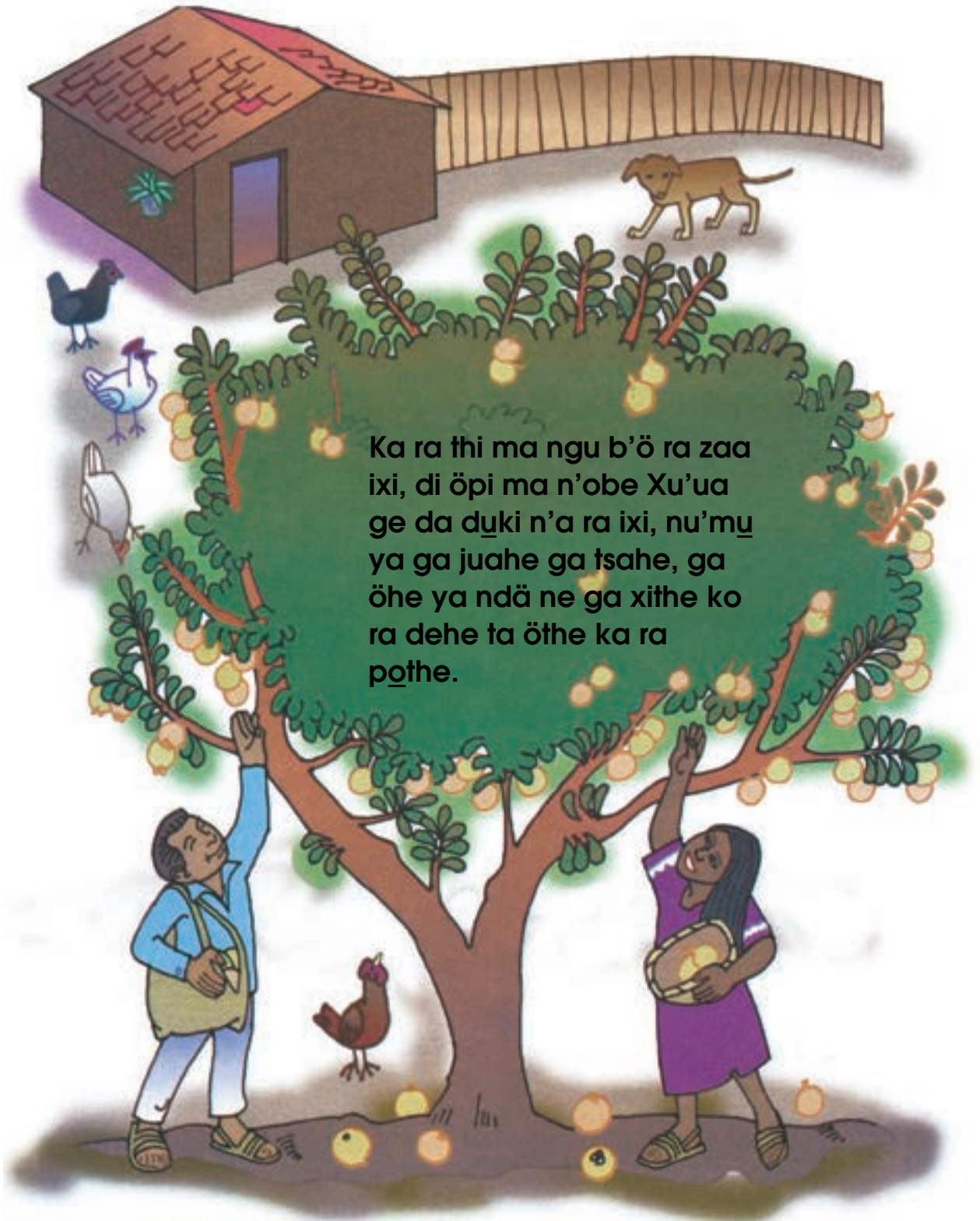
uni

Ra uada.

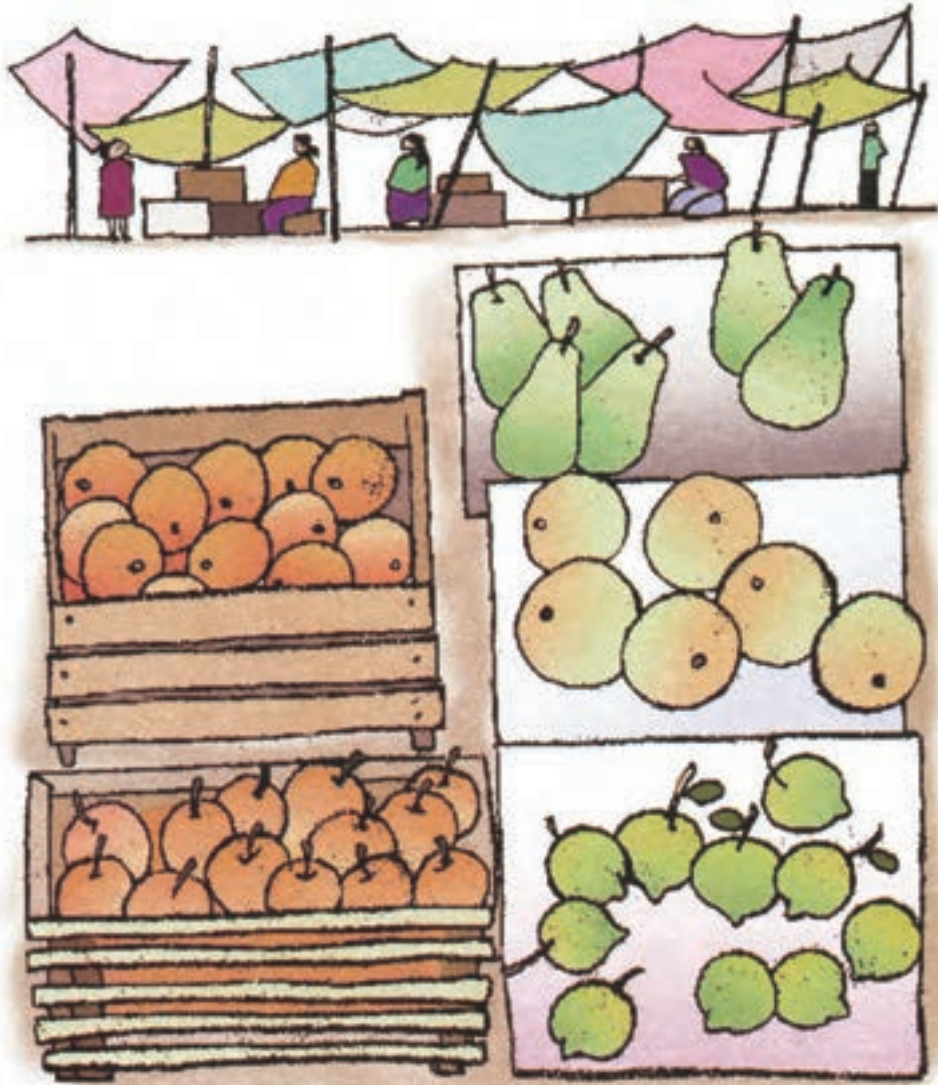
Hyandi ya nsoke ne
hyongu ya hñä di
pe'ts'i ra /u/ ne hñuts'i.

Ra thi

Ka ra thi ma ngu b'ö ra zaa
ixi, di öpi ma n'obe Xu'ua
ge da duki n'a ra ixi, nu'mu
ya ga juahé ga tsahe, ga
öhe ya ndä ne ga xithe ko
ra dehe ta öthe ka ra
pothe.

Hyandi ya nsoke ne ñähu ko ri ñ'ohu pa gi thähu
ya nt'öni.

¿Te ma pa jar töi ka ri hnini o ka dähta hnini?

¿Te götho m' o ka töi?

¿Habu di ñ'eu, nu' u pö ya jä'i?

¿Te töngu ri tahu nu' mu ya bi ma ka töi?

Hyandi ya nsoke ne hñutsi'bi ya nt'ot'i
m'edi pa da gua ya thuhu.

□
t'
□ x □
n
□ d □

Ma me

N'ihí, ma me eke ra ñä ma nju,
ya bi guadi, ma me edi pa da
ma ka ma'ye da oki ya xätä ne
da exke pa da hoki te da zihy.

Kot'i ka ná ra tsi guru theni ya t'ulo hña petsi ra
nt'ot'i /e/ .
Hnxy ka ri he'mi ma ra ya t'ulo hña di pets'i ra
nt'ot'i /e/.

K'ät'i yu xa t'ot'e ga futi ro thuhu ya nt'ot'i /e/ .

et'i

ents'i

eke

k'uni

nsöki

Nxö ya hñä ne hñuts'ibi ya nsokē pa di ūa ya ta hñä.

eke

exke

edi

Ra nana _____ ya xät'ä.

Ra nana _____ ra ñä ra nxuts'i.

Ra nana _____ ra nxutsi.

Ma te ro nfedi.

Tänti tänti nu ra mui
ko ro ñunti y' e K'ä ro
poxi, jagi gi nzoni.

¿Te ro mfedi?

Artemio de la Cruz Rubio

Ñutigi ma mui yu
ts' i guru.
jagi go tsi ga
bethri zo' u tunthu
y tege.

¿te ro m' fedi?

Artemio de la Cruz Rubio

Pets' i ya hua, hingi nsoni
pets' i ra xiñu
ne hingi gäts' i
ne gut' i ra jädi.

¿te m' e' ä?

Natalia Gutierrez Navarrete

Mä te gi handi ne ñähü ri ñ'ohü te gi japuyü.

Hyandi xa zö ra nsoke ne thä ya nt'öni.

Ya oni

Nugö dar Beto, nu ka ma ngu di xönthe ya oni, nu ma nju nu'mu hingi ode ya bi xi ma me da uni ya detha ya oni ma me xöhni.

- ¿Te tsi ya oni?
-

- ¿Te njapu ya oni nu ya bi te?
-

- ¿To handi ne uingu ya oni?
-

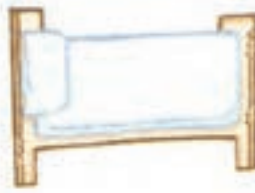
Nxö ya hñä ne hñutsi habu da ma.

oni

xoni

t'oho

ots'e

Ma zitsi nduxtha ra _____

Ma ue _____
ya tuhu.

Ya _____ tsi ya dethä.

Ya _____ xa hetsi.

Hoki ya nsoke nu' u mu habi gi ñuni.

Hoki ya nsoke nu' u di mpe ri ta.

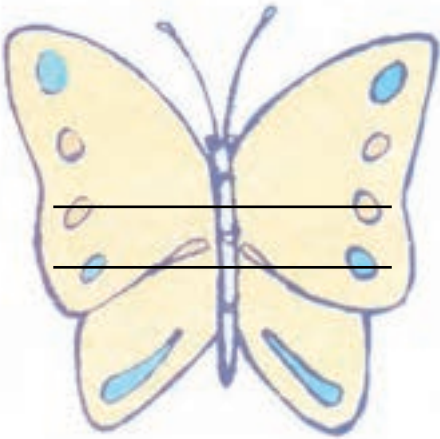
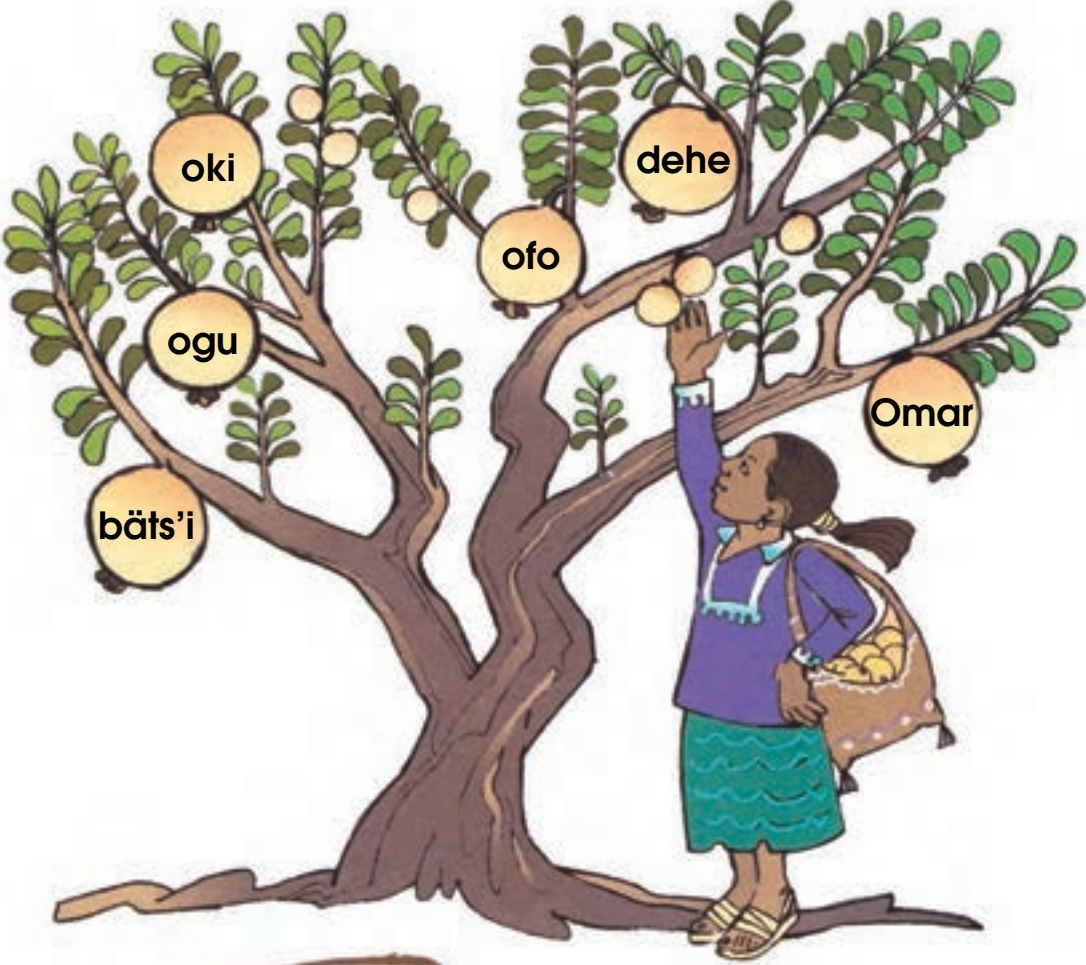

Omar

Ra Omar ofo ka ra
mexa ot'i ya m'efi bi
ts'okibi ka ngunxödi,
un ra pahni he xa oki
ka ra y'e.

Kot'i ko n'a ra tsi guro nu'ü ya hñä pets'i ra nt'ot'i /o/.
Hojü ya t'ulo hmunts'i ko hñu ya bats'i. Jujü ri hemi
nt'ot'ihü, ne pehü hñu pa gi duhü gi hyoñhü ma r'a ya
t'ulo hñä di ndüi ko ra /o/. Dantäte to da hñuts'i xangu.

Föxu ra mali da hmunts'i ya ixi nu'u pets'i ra nt'ot'i /o/, ne hñuxu ka m'ethe, nu'u pongi hñuxu ka ra tuxhmu o tumu.

Ya nt'ot'i

Nugö dar u
ne di tuhu u,u,u
ba ehny ra i
ne tuhu i, i, i,

Bi zohny ra e
ne tuhu e,e,e
ñ'oui ra o
na tuhu o, o, o.

Da hmutsihe, da hmutsihe
na da ntuhe
u, u, u, i, i, i
e, e, e, o, o, o.

Di n'et'ahe, di net'ahe
nu'y ma r'a
m'e da zoh.

K'at'i yu ns'oke ne gi nxödi.

eti

öt'i

ixi

uni

it'i

eke

Nxödi ne juati ya hñä.

Ra _____ et'i ya deti.

Ra _____ et'i ra zaa.

Ro _____ tsa ya ixi.

Ro _____ eke ra ñä.

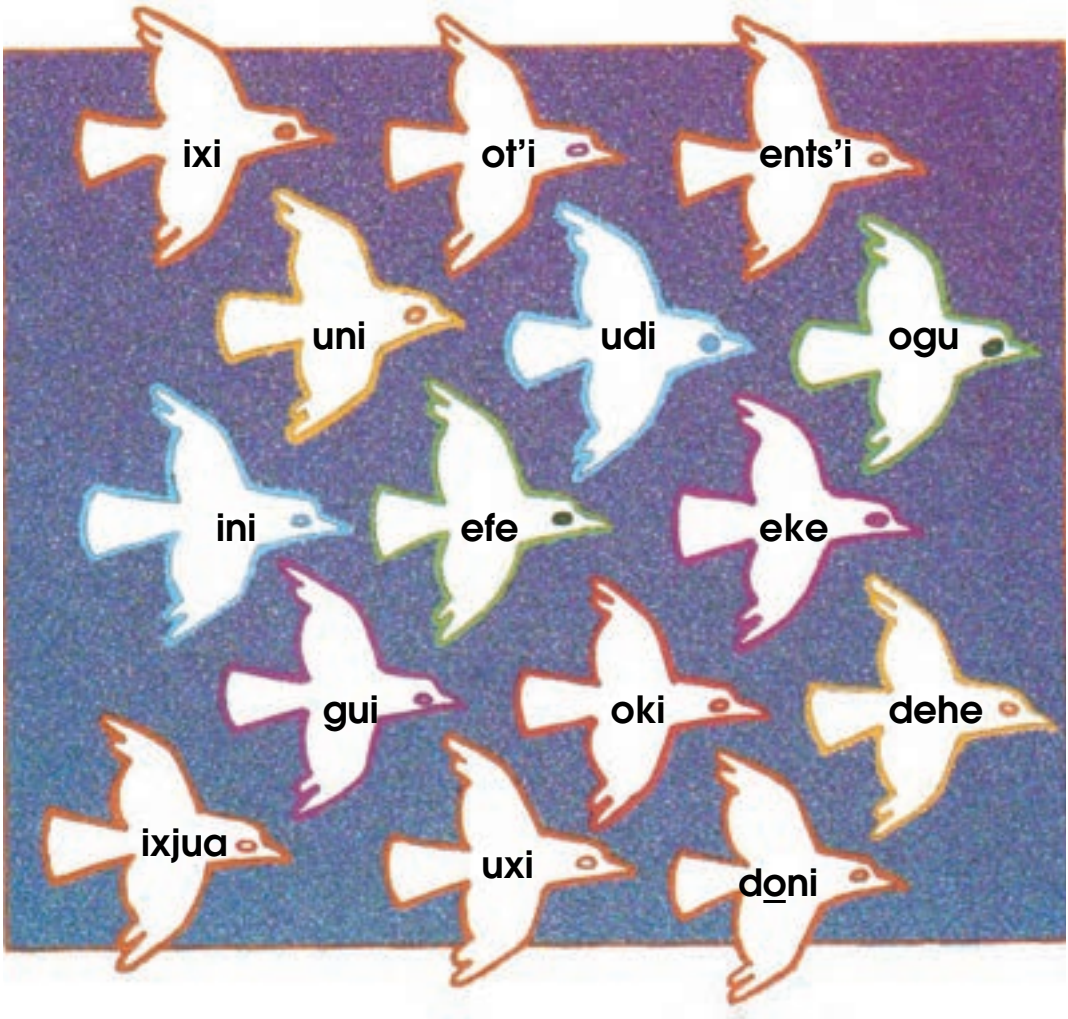

Ra _____ öt'i ra dehe.

Ra _____ et'i ra zaa.

Hyandi ya ts'ints'u ne nxö ya hña.

Hyandi ya ndui ya hña ne hñutsi habu da ma.

ko ra o

ko ra i

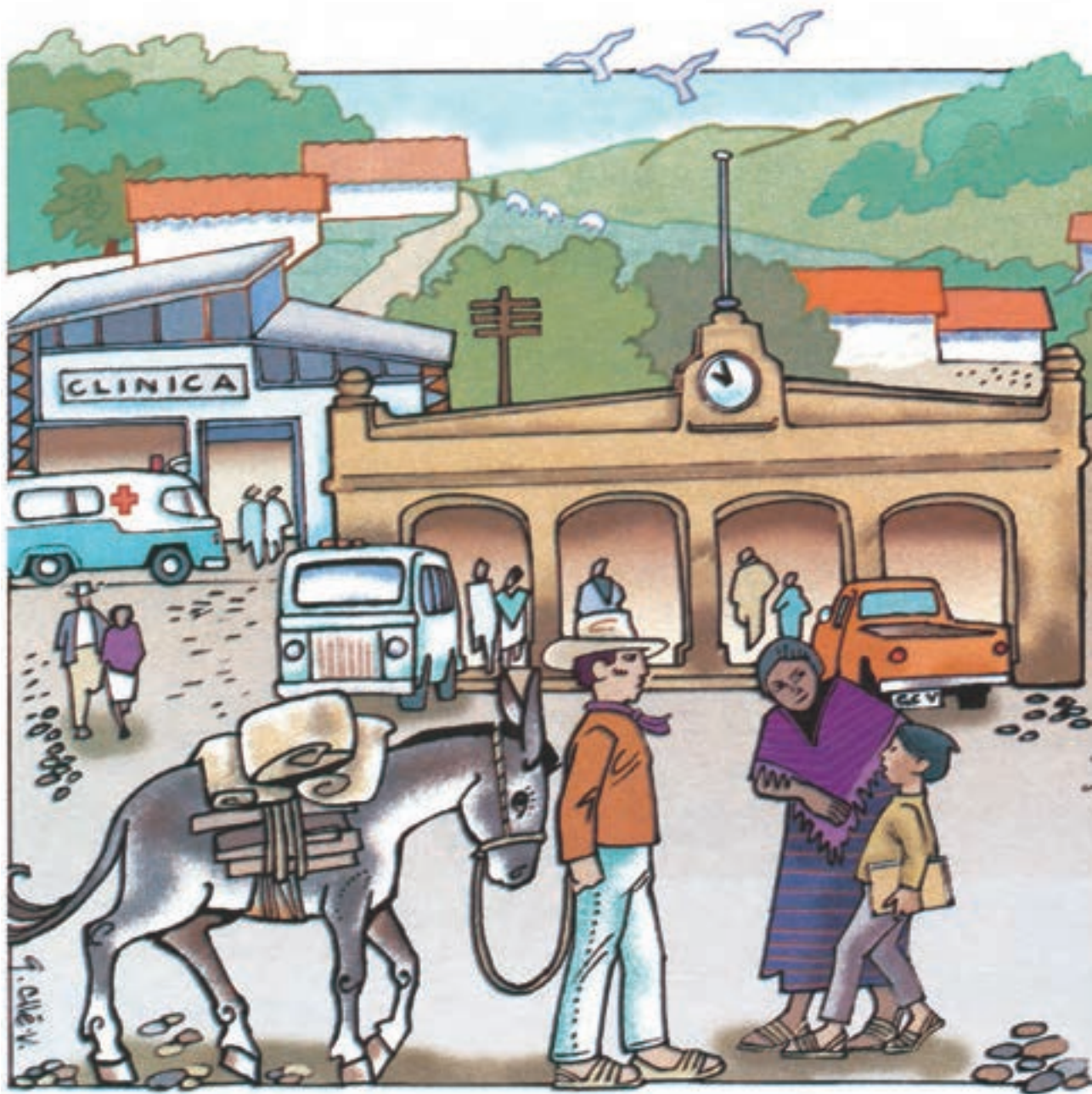
ko ra u

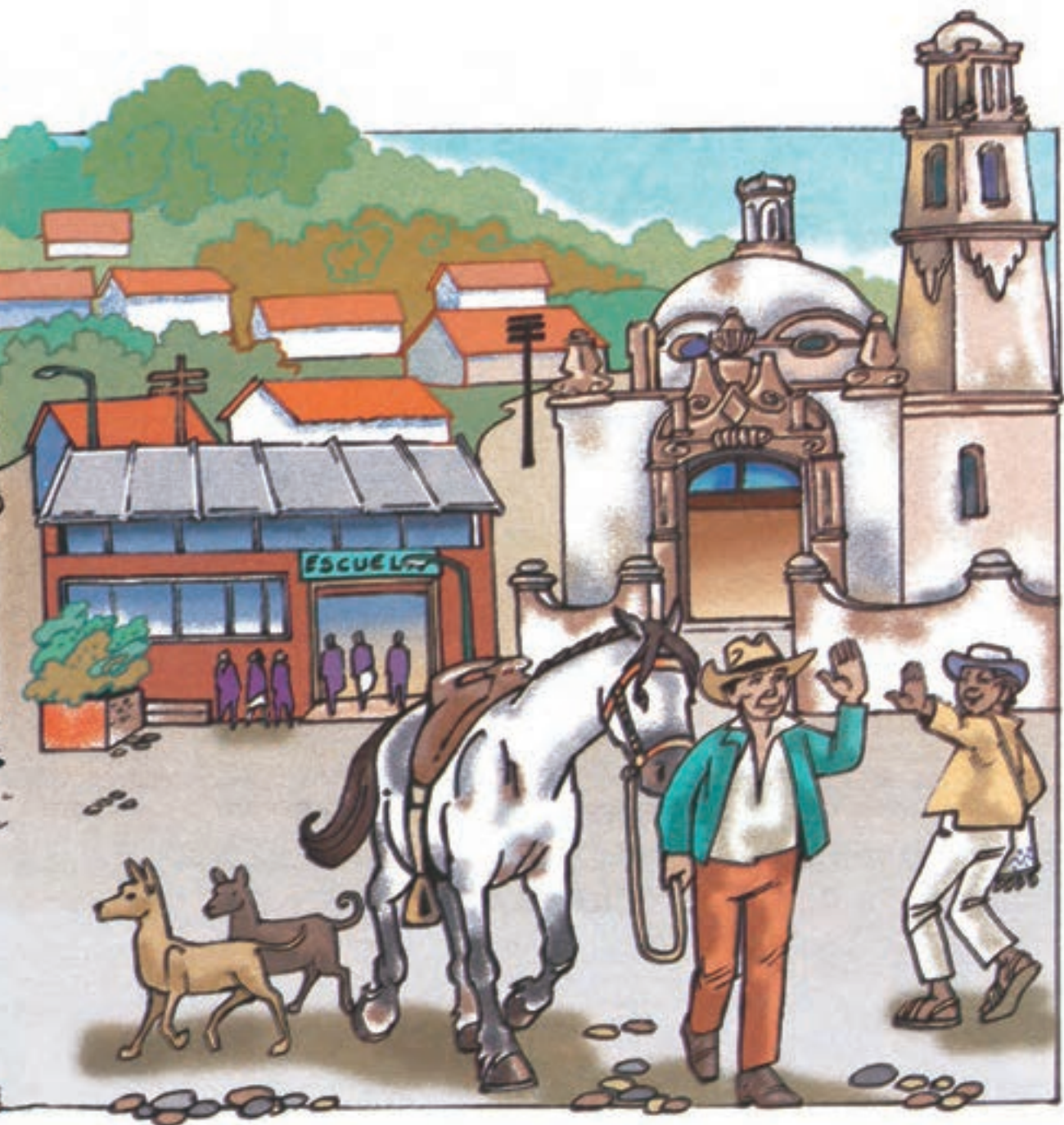
nu' u pongi

Ra hnini

Hyandi ne ñäjü ko ri ñ'ohy ne ri xömpate.

Konsepsion Hnini

Nuna ra hnini m'ujä ra lomu ne ya jä'i ya hñähñu, pot'i ya thä ne ya ju, ne petsi'i nar ta hñe. Ra konsepsion Hnini nzoty'ui ra hnini San Luka, Mogote, San Antonio ne San Ildefonso.

Thä ya nt'öni:

- ¿Ter hu ri hnini?
- ¿Y'öni ri tahu o ri ngandehy hami nja ri hnini ma ya'mu?
- ¿Gi pä ma r'a ya hnini?

Thä nuya ya nt'öni ka ri he'mi nt'ofu.

Hyandi ya ns_oke ne j_uni kor thuhu.

Ra nija

Ra n**ä**bxi

Ra no**d**a

Ra ne

Hyandi ya nsoke ne ñäju ko ri ñ'ohu hanja ri hnini.

Thä ya nt'öni:

- ¿Te ja ka ma de ri hnini?
- ¿Te gi pothu?
- ¿Te ma hñä gi ñähu?
- ¿Tengo ya ñ'u m'ui pa di zongu n'a ka ri hnini?
- ¿Te pe ya dähta jä'i?
- ¿Togo'u ya ngande o ya dahta jä'i m'u ka ri hnini?

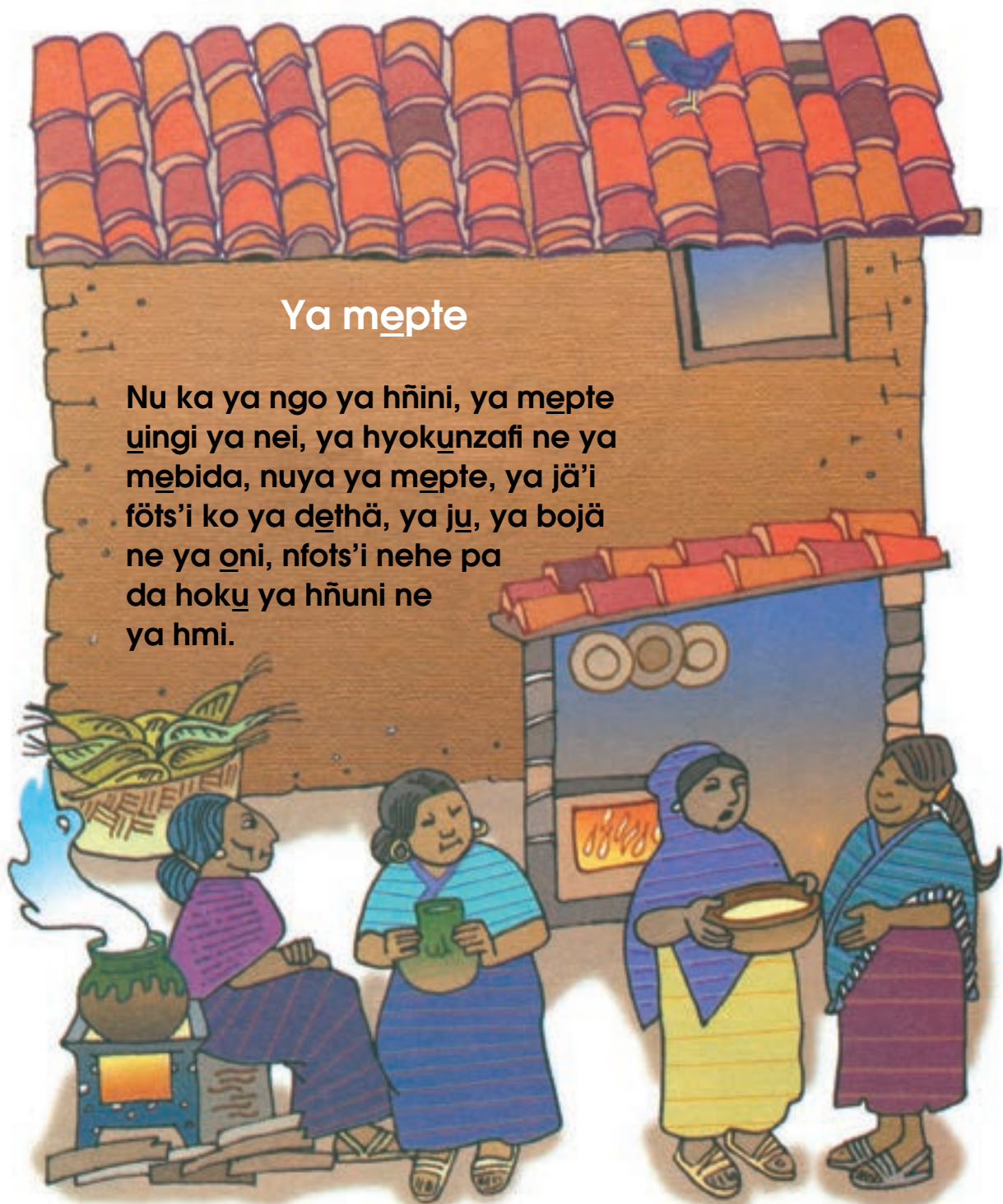

Hñuts'i ya thuhu
ya jä'i.

Hñutsi ya thuhu
ya hñini.

Ya mepte

Nu ka ya ngo ya hñini, ya mepte uingi ya nei, ya hyokunzafi ne ya mebida, nuya ya mepte, ya jä'i föts'i ko ya dethä, ya ju, ya bojä ne ya oni, nfots'i nehe pa da hoku ya hñuni ne ya hmi.

Nähü ko ri ñ'ohü ne y'önhü ri tahü ha m'u ya mepte ka ri hñini, hanjä di y'ödi ra b'epete ne di mpefi, hñuxü ka ri he'mi ne fethü.

Nxö ra thuhu ne gi thä ya nt'öni ka ri he'mi.

Ra nzengua

Ya bi zohnu ra tsi nzengua
thogi, thogi, thogi tada
ma tsi ngu ge ra tsi hyoya
pe nugua xi di johya

Hmigua, hmigua ri tsi fui
hmigua, hmigua ri tsi ndoho
pa ga thoxkä ka ra jot'i
pa gi hyanti ge di ne'i

Pent'i hñudi ka ra thuhni
ne ga ñäui, ne ga ñäui
ne nupya ga r'a'i
n'a tsi m'äda de ra t'ei

Nfädi tuhu

- ¿Te peti ra nana m'ö ka goxthi?
- ¿Xu ka ri ngu ha tso ya nzengua?
- ¿Xu'i ha gi pa gi zengua ri jä'i ne riñ'ohy?
- ¿Te gi unhu ya nzengua ya bi zo ri ngu?

Te m'e'u

Nsöni ge nsöni
hueti ge hueti
un'mu ya da er y'e.

¿te m'e'ä?

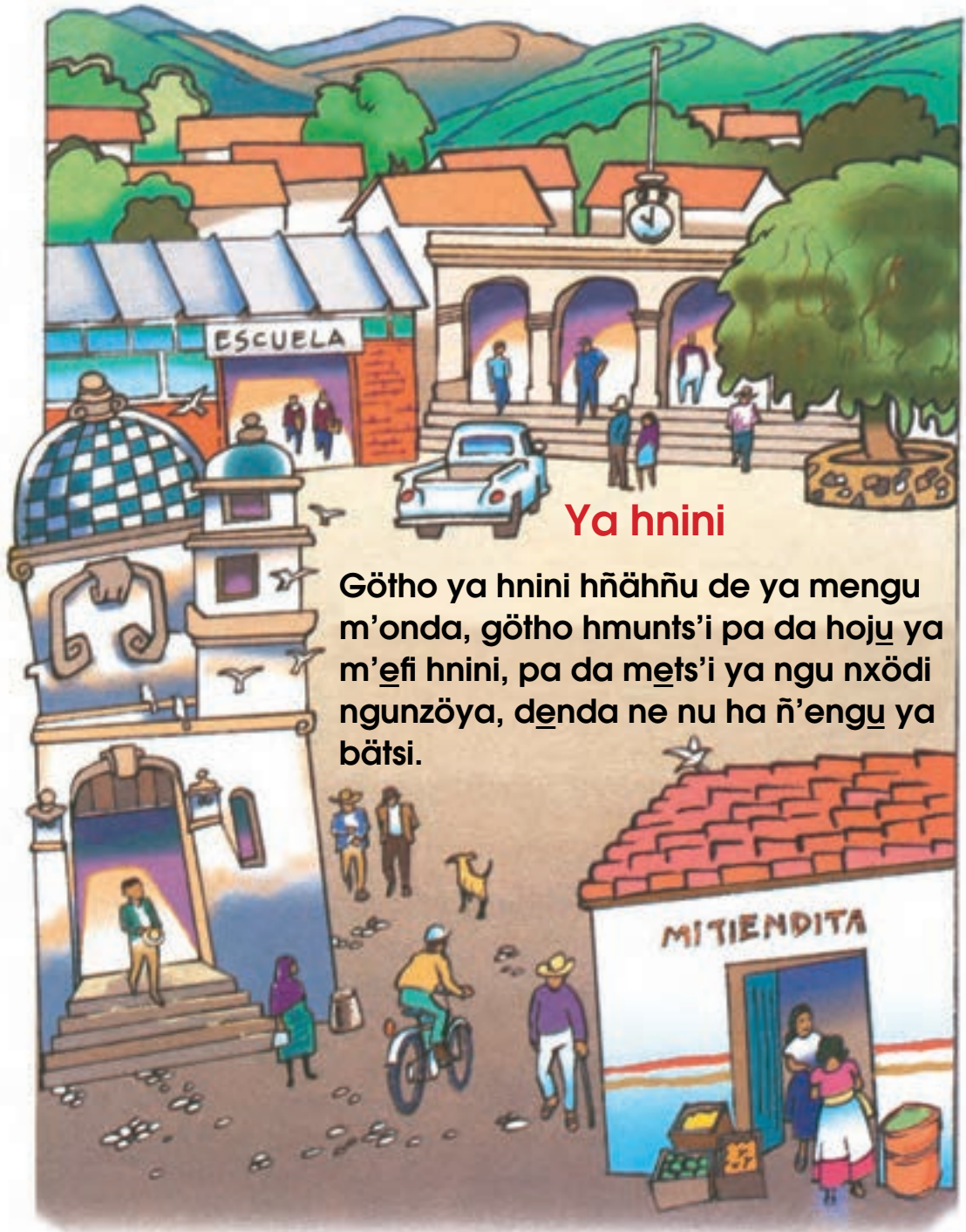
Paby pöt'i ra däxio
hinga ra m'ehñä
nixa ra tada.

¿te m'e'ä?

Xampothi, xampothi
chi ch'ulo, chi ch'ulo
nu mbo o ra tsi mu.

¿Te m'e'ä?

Ya hnini

Götho ya hnini hñähñu de ya mengu m'onda, götho hmunts'i pa da hoju ya m'efi hnini, pa da mets'i ya ngu nxödi ngunzöya, denda ne nu ha ñ'engu ya bätsi.

Y'öni ri ta hanja di thoki ya m'efi hnini ne te ma m'efi thoki.

Nxödi ne thä ya nt'öni.

Ra tsenza

Nar pa, nar tada mengu San Juan Tuxtepek bi ma ka f'ohö manda tu ya zaa, bi y'et'i yoho ya n'oge, bi zongu ka f'ohö bi dät'u ya n'oge, pengu xi bi zopubi n'ar f'ähä ne bi mänse ga ähä n'a chi tui.

Mi ähä n'ambi y'o nar ts'ints'u mi tuhu, bi m'öi ne bi guki ra nt'endo ne nda n'ät'i ko n'a ra ädo, pe bi ntso'mi ne n'ena.

Hinga ät'i pets'i da m'ui nehe.

- ¿Te bi ma ka f'ohö ra tada?
- ¿Te bi y'o kar y'ezaa ra tada?
- ¿Näki hanja ra f'ohö?
- ¿Ra toda hanja bi japi bi zongu ka f'ohö?

Hñuts'i ya hñä m'edi.

• äts'i

• ädi

• ät'i

Ra tada _____ ra zaa.

Nu ra juni xa _____.

Ra nana _____ ra t'ei.

Hoki yoho ya ta hñä n'angun'a, nuyu ya t'ulo hñä huxu ma nä. Nxödi pa da y'o götho ri ñ'ohu.

Hyandi, nxödi ne gi thä ya nt'öni Kots'i ra nsöke.

Ra ngunxödi

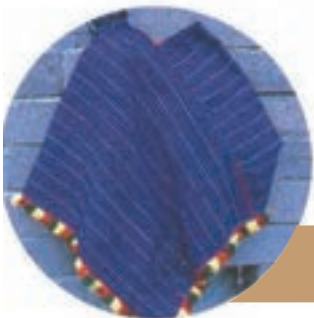
Ra ngunxödi ge götho ya jä'i su,
nubu ja sohni ya bätsi da nxödi,
nu ya bätsi johya pa ma da mpe
ka ya mexa, ne ya nxutsi pabu ne
he ya möhui o ya huixo.

Y'öni ri ta hami nja ya ngunxödi, nu'mu mi pa ka
ngunxödi'ä, habu mi t'ut'i, te ngu xa xöhnate mi
m'ui, ha götho ya bätsi mi nenda bädi nda nxödi
ne nda ñ'ofu. Y'öni ha xampö ya ngunxödi.
Hñuxu ka ri he'mi te bi xi'i ri ta ne nakubi ri ñ'ohu.

Hñuts'ibi ya thuhu nuya ya nsöke.

manxa

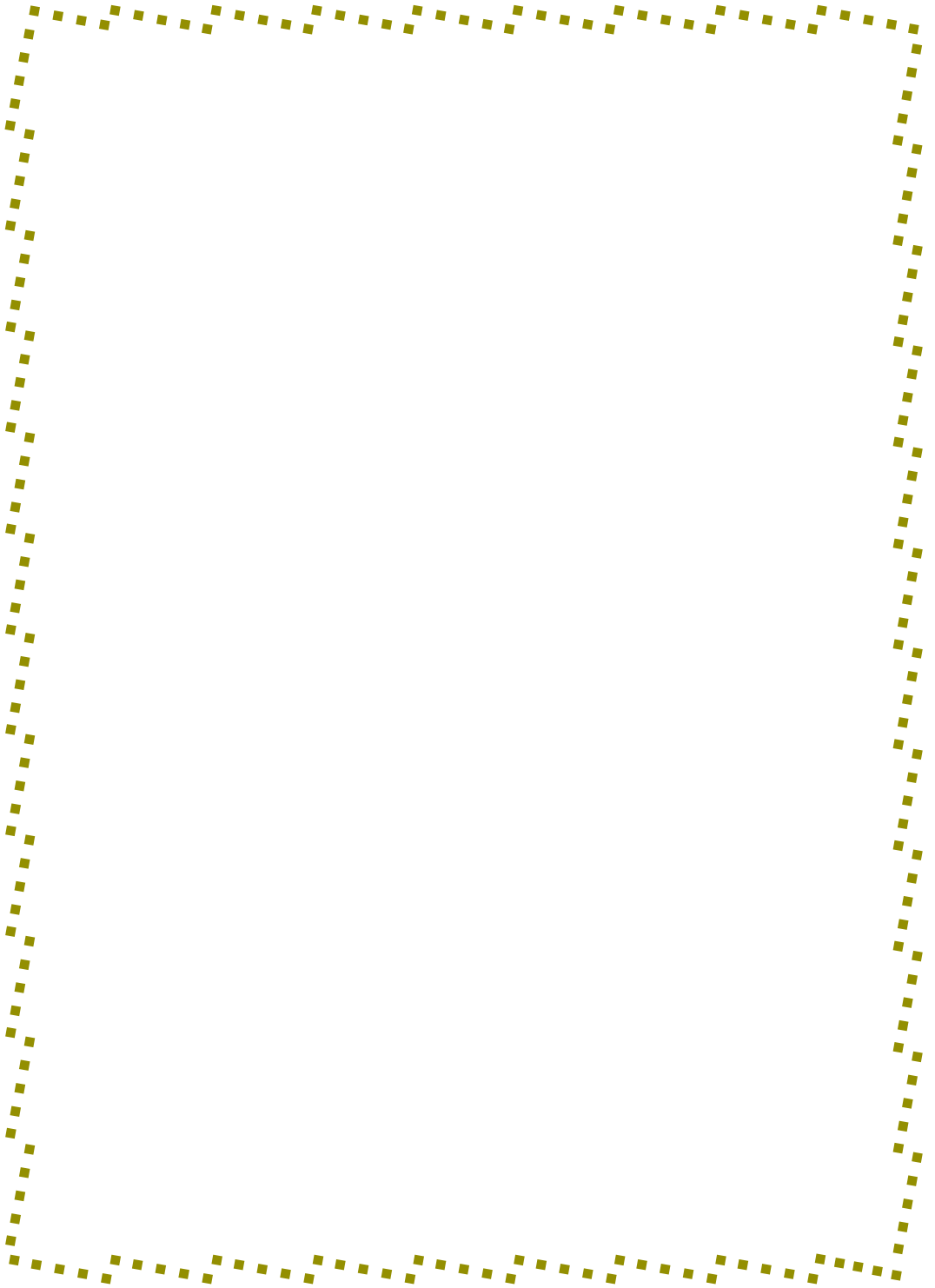
Hoku ya nsoke. Ñäki janja ri hnini.

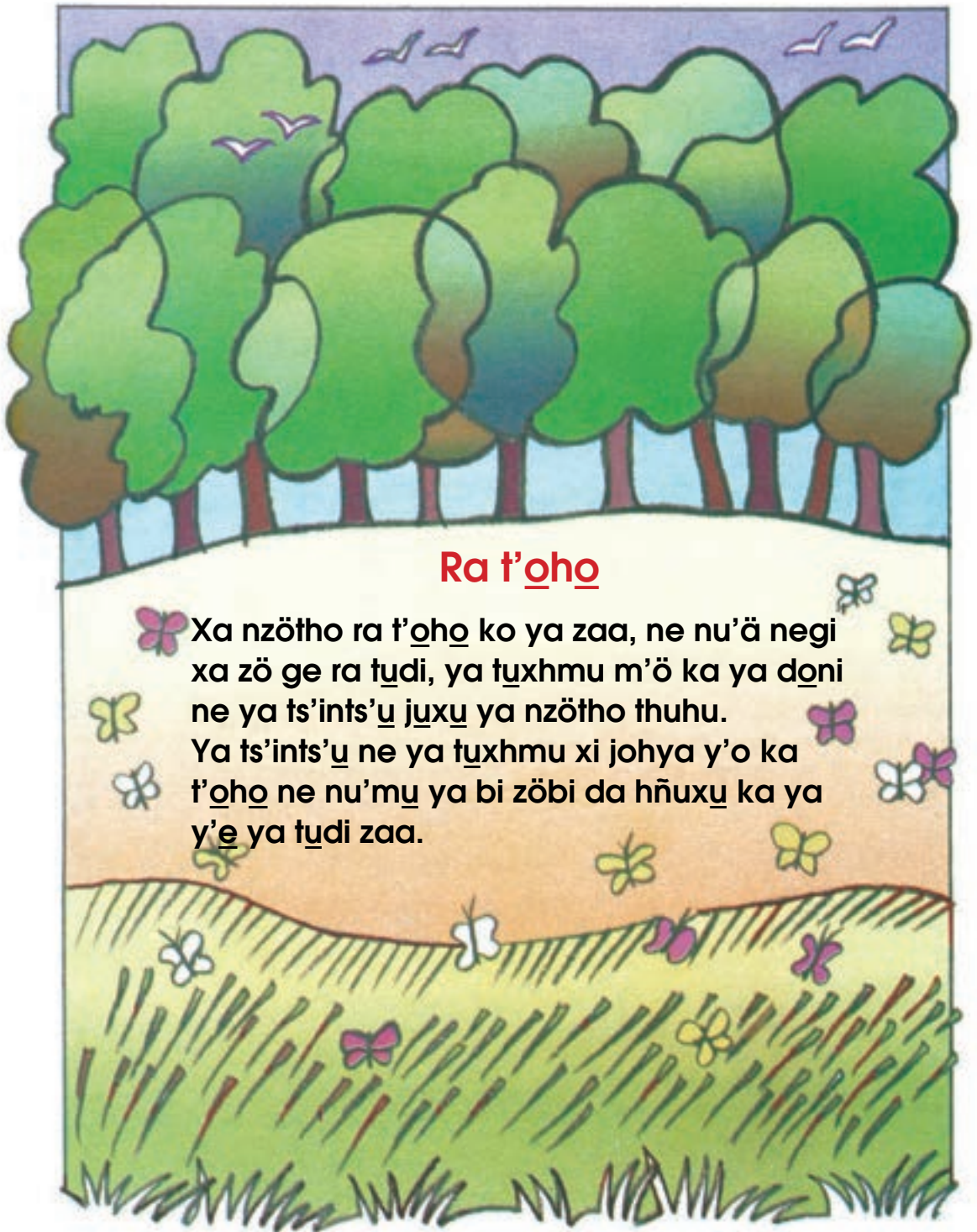
¿Te ja ka ri hnini?

¿Nda' u ya luga gi pa gi k'ähi ka ri hnini?

Nu ka hnini m' u ya ngunxödi, ya ngunt' othe,
ngunzöya, nguäte ne ma r' a.
Götho ya jä' i suhu, bi hoju pa göthor hnini.

Hokubi ya nsoke nu'u gi ne de ri hnini ne ñäkubi
ri ñ'ohu ne ri xömpate hanja gi nehu.

Ra t'oho

Xa nzötho ra t'oho ko ya zaa, ne nu'ä negi
xa zö ge ra tudi, ya tuxhmu m'ö ka ya doni
ne ya ts'ints'u juxu ya nzötho thuhu.
Ya ts'ints'u ne ya tuxhmu xi johya y'o ka
t'oho ne nu'mu ya bi zöbi da hñuxu ka ya
y'e ya tudi zaa.

¿Ha gi pädi nar m'ede de ya t'oho m'u ka ri hnini?
Nu'mu ga mä hä, y'otu ka ri he'mi, nu'mu hinte gi
pädi y'öni ya dähta jä'i, nu'mu pä n'a siti da metui.

San Pedro

Ñaki ya dāta jā'i, ge nu ya m'et'o jā'i ba ehu yabu,
nu n'a di ge'u ya mbar xita mba ra hu Pedro, götho
ya ñ'ohu mi nehu, ximbar mefi ne mi pädi ya nfädi,
mi pädi nda yaxi ya do ne mi pädi nda hoki ya juni
ne ya mohido o mada, ya nfädi nur tsi tada
m'utho.

Ya jā'i hojutho ya juni ne ya mada, ne nur hnini bi
thut'ubi ra thuhu.

Xihu ri ngandehu da metuihu nar m'ede de
hnini. Ko ra nfötsi ri xömpate hoju nar nfeti hanja
bi mu ri hnini.

Hyandi ya nsoke, nxödi ne hoki te t'öi.

Ra tada fuxu ra huöhi.

Ra nana pe r'o xinjua.

Ra tada hoki ya ts'oi.

Ra tada hoki ya gua t'anza.

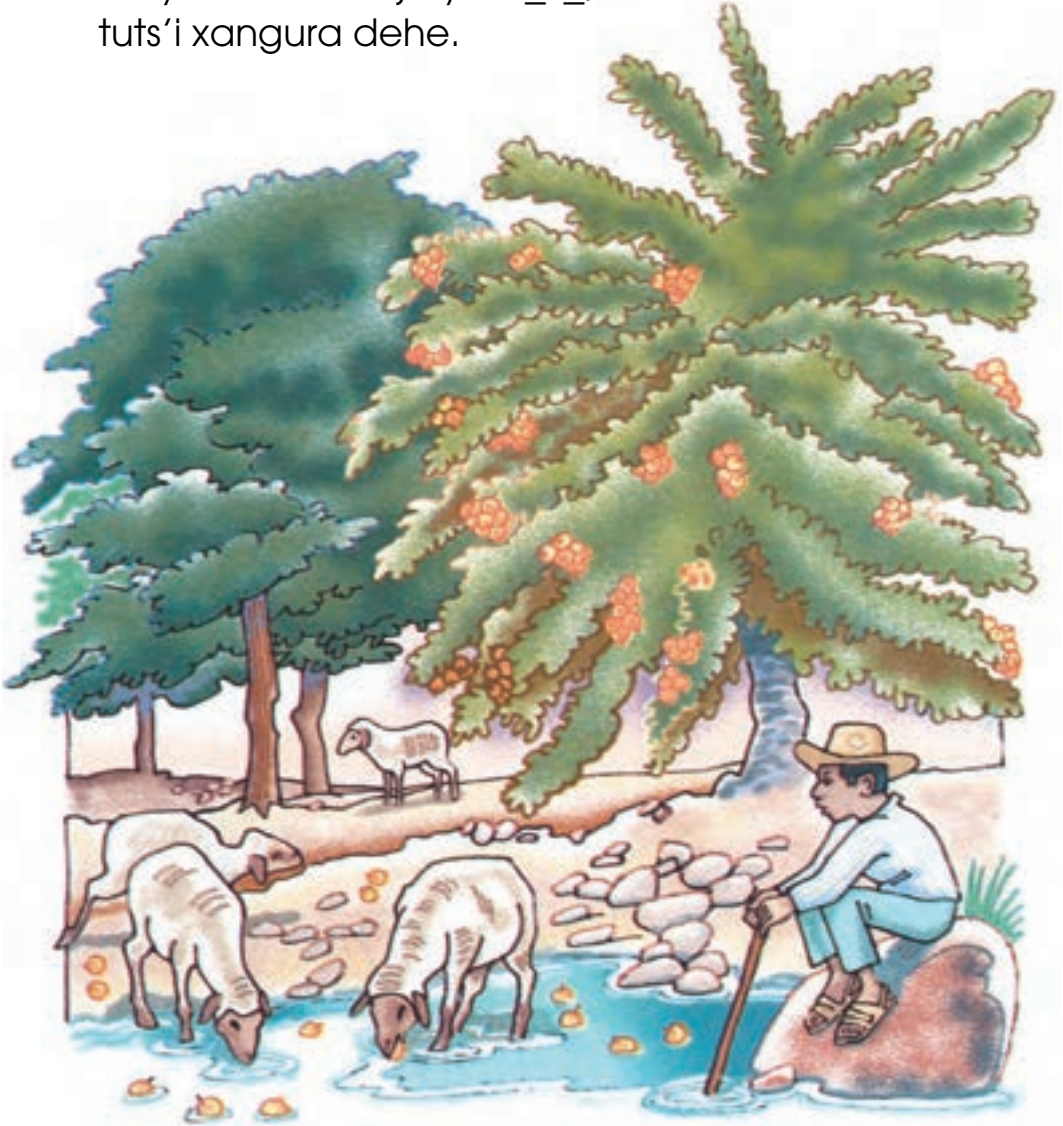

Ko ra nföts'i ri xömpate feti ra jä'i'ä gi ne.

Hyandi xa zö ne tha ya nt'ani.

Ra hñe

Nu ka hñe ja ya zaa peni, nu ya mö'yo pabu
pa da hyandi ya deti, nu ya deti tsa ya peni.
Nu ya bi hñethe ja ya dese, ne nu ra hñe
tuts'i xangura dehe.

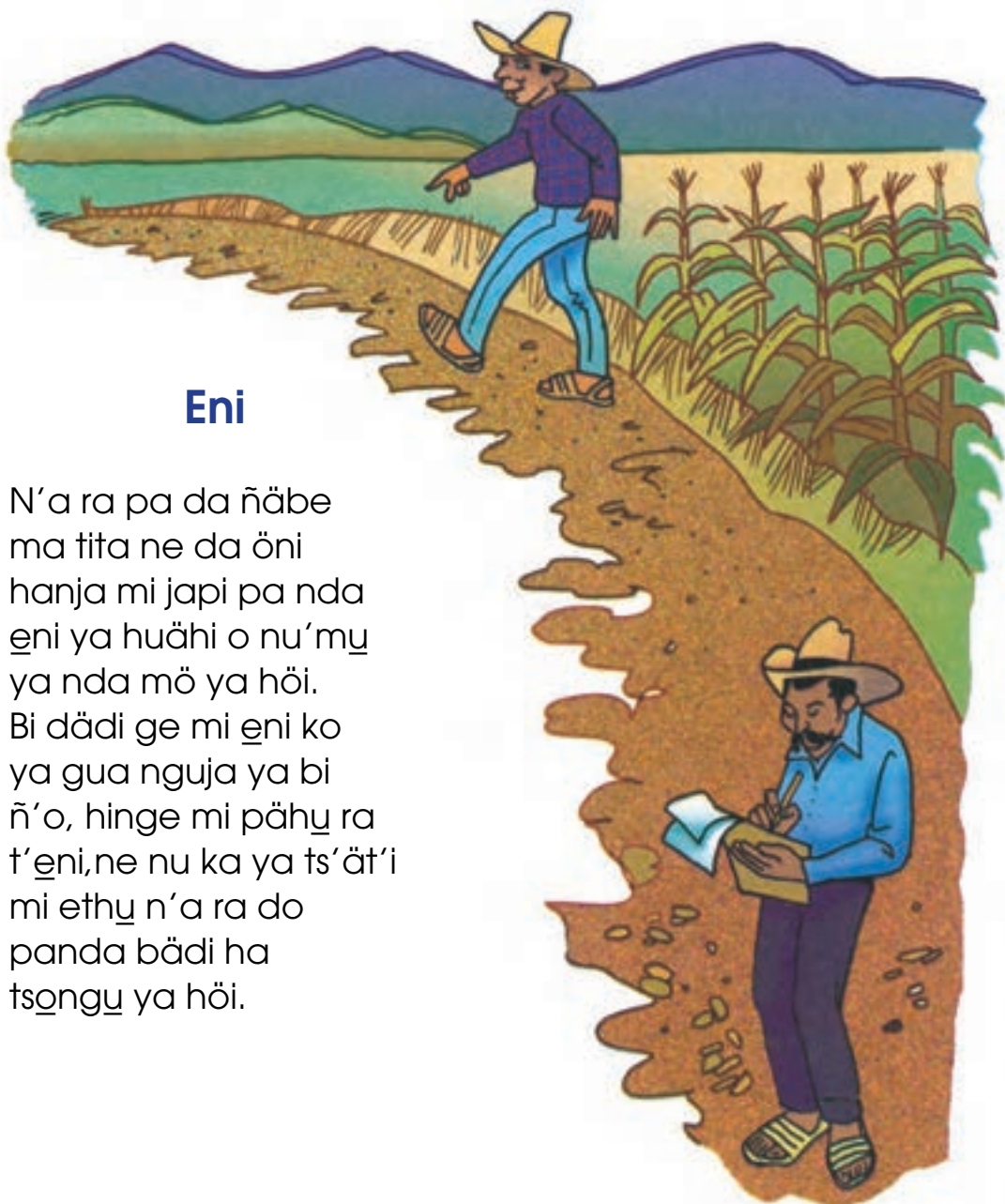

Y'öni ri menguhu, te ma ixi mi ja ma ya'mu
ne te ma ixi gi pets'ubia, ha ga pothu o bi
m'use, ho'mu doni ne ho'mu gi tsahu ya ixi.

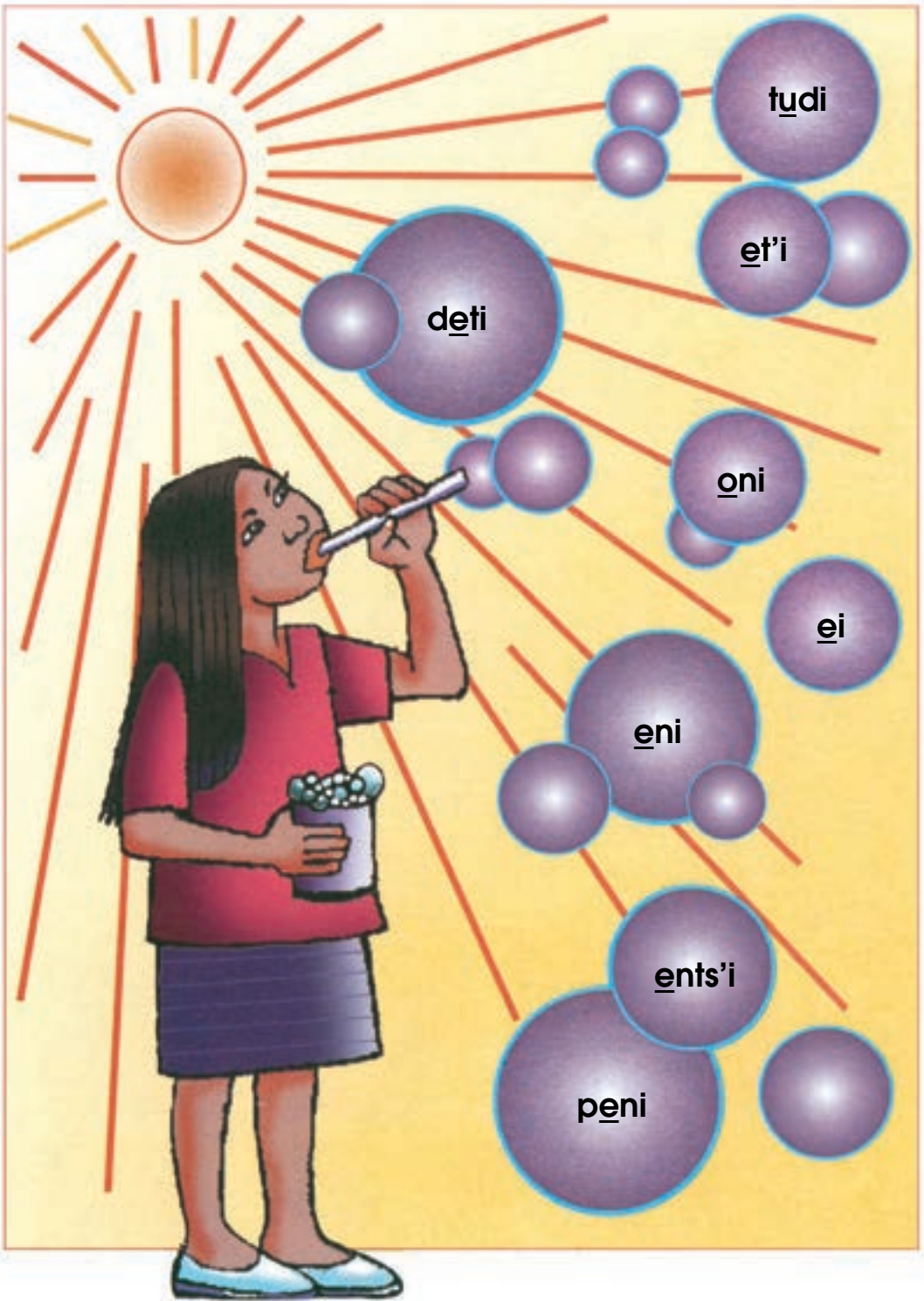
Hyandi xa zö ne hñuxu ka ri he'mi te da si'i
de ya nt'öni.

Eni

N'a ra pa da ñäbe
ma tita ne da öni
hanja mi japi pa nda
eni ya huähi o nu'mu
ya nda mö ya höi.
Bi dädi ge mi eni ko
ya gua nguja ya bi
ñ'o, hinge mi pähy ra
t'eni, ne nu ka ya ts'ät'i
mi ethu n'a ra do
panda bädi ha
tsongu ya höi.

Y'öni ri titahu o ri ngande hami jatü nda y'eñhu
ya höi, ya mi'itu ne ma r'a, heki ko ya t'eni di
pets'u nupya.

Kotsi ko ri kuhu theni ya hñä nu'ü pet's'i ra
nt'ot'i /e/ ne ko ri k'angi nu'ü hingi pet's'i.

Ma tsi m'efi

Na ka ya hnini hñähñu nu'mu ya bi thoki ya m'efi hnini, thoki ko yo nfäts'i, nuya ge ya m'efi hoki gätho ya jä'i m'u kar hnini.

Nu'mu ya bi thoki ya ta m'efi, ngu ja ya bi thoki nar ngunxödi, nu'mu ya bi guadi, götho ya jä'i tuxi ya hme o hmi ne ya hñuni pa da zihu.

Nu ya hñä t'a'i hñuts'i habu m'edi te ñäku ya tada:

- ndomgo
- ngo
- ngunzöya
- götho

Ya bi _____ di hmutse
pa ga ñäje te ma m'efi ga
hoje ja ra hnini.

Xa zö ga hmutst'ihu
ka ra _____ .

Handi ya ba epu ra
_____ .

Pe ma ga hmutst'ihu pa
_____ ga ñaju te
ga hoju.

Ya hñä r'angutho ya ngäts'i

Ba epu ra nzöya
ba ehe xi johya
da hoki ra ngo
pa götho da ntsönigo.

Ra nxutsi tuki ra doni,
ra nana uini ya oni,
ra nxutsi tsa ra mänxa,
ra nana put'i ra nanxa.

Nzote ko n'a ñ'u ya nt'eni.

ngu

gui

ya

nxödi

ya jä'ni

nzoya

ngu

de ra hnini

Nxödi ne thä ya nt'öni.

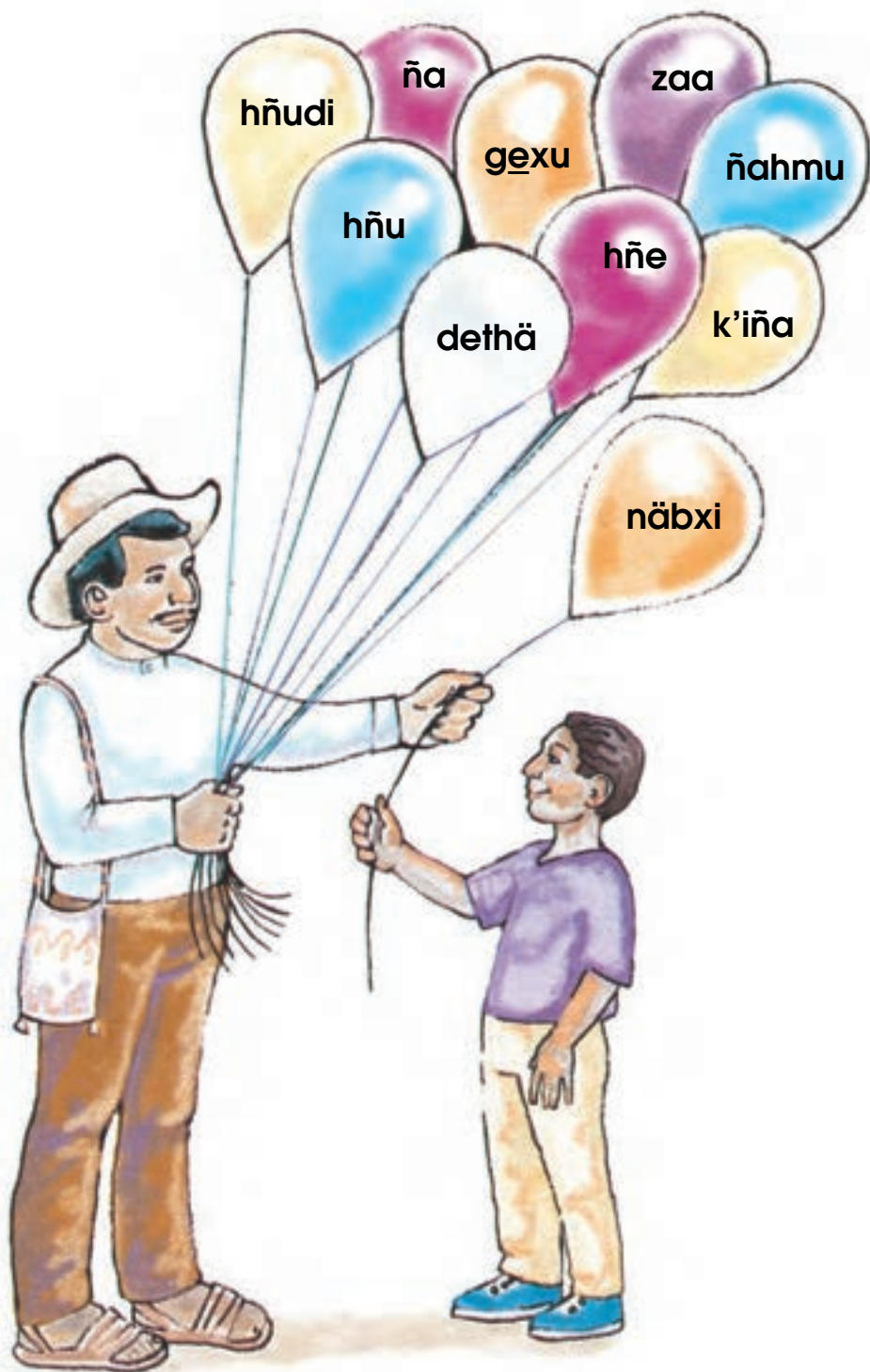
Ra hnini hñähñu

De ya jeya xa thogi, ya hnini hñähñu xa hoki ya hñä de ya m'êfi hnini, pa da hoju nuya ya hñä, gätho ya jä'i hmunts'i ne da ñähü.

Nu ya hñä da zoñhü un ka ra hmunts'i, götho ya jä'i da mpefi, nu'mu r'a ya jä'i hinda hoki ya m'êfi te mängu ya nzöya, göyho ya jä'i der hnini da jafu da mpefi.

¿Tu huki ya hmunts'i ka ri hnini? ñaui ne y'öni te gi ne gi pädi ne hñuxu ka ri he'mi.

Kotsi ko ri kuhu k'angi nu'u ya hña pet's'i ra nt'ot'i /ñ/, nu'u pongi kotsi ko ra kaxt'i.

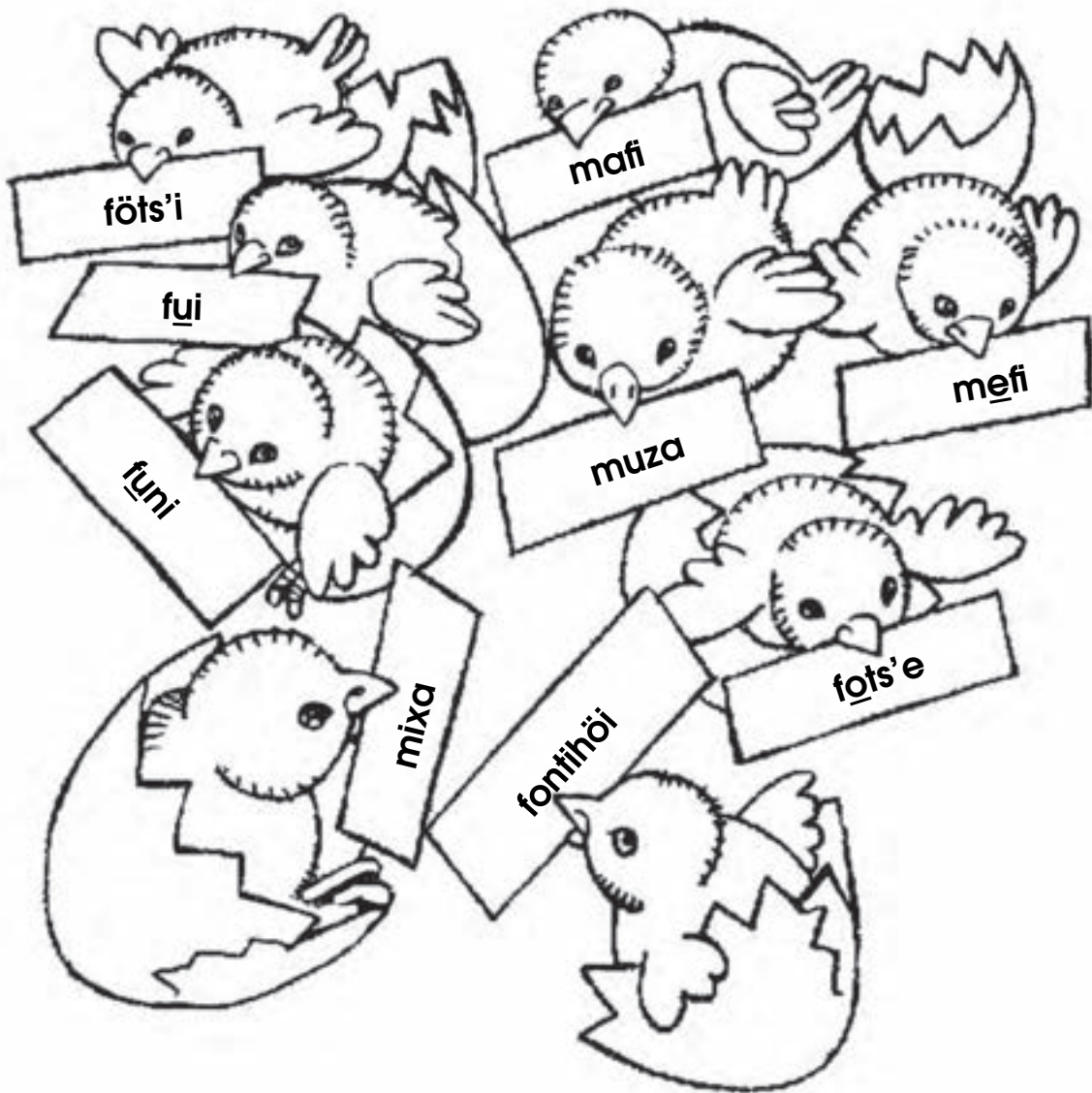
Ra fui

Ra Nzixka huts'i ra fui, un ka ra hnini xangu ya jä'i pe ya guat'ei pa da hoki ya fui.

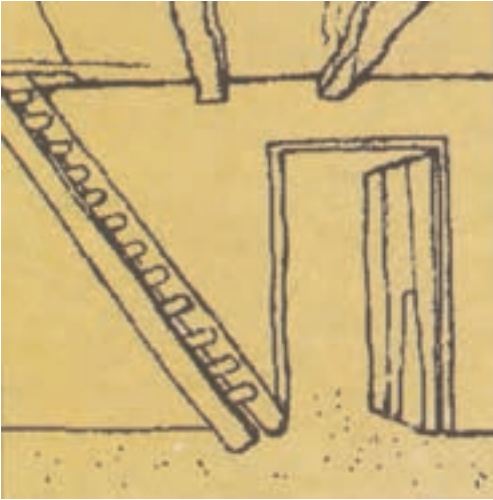
Ya tada, ya nana ne ya bätsi huts'i ya fui pa da döki ra hyadi.

Hyet'u ya hñä nu'u pets'i ra nt'ot'i /f/ konge'u hoki ma r'a ya ta hñä ne hñuxu ka ri he'mi.

Kots'i ko ri theni nu' u ya oni pets'i ya nt'ot'i /f/,
nu' u hinte pets'i kots'i kor k'angi, nu' u ya m'et'o
hña hñuxu ka t'oxi.

Te m'e'u

Hingi tets'e ko ra
r'ede ne tsongu
hmets'i ne da ngue.

¿Te m'e'ä?

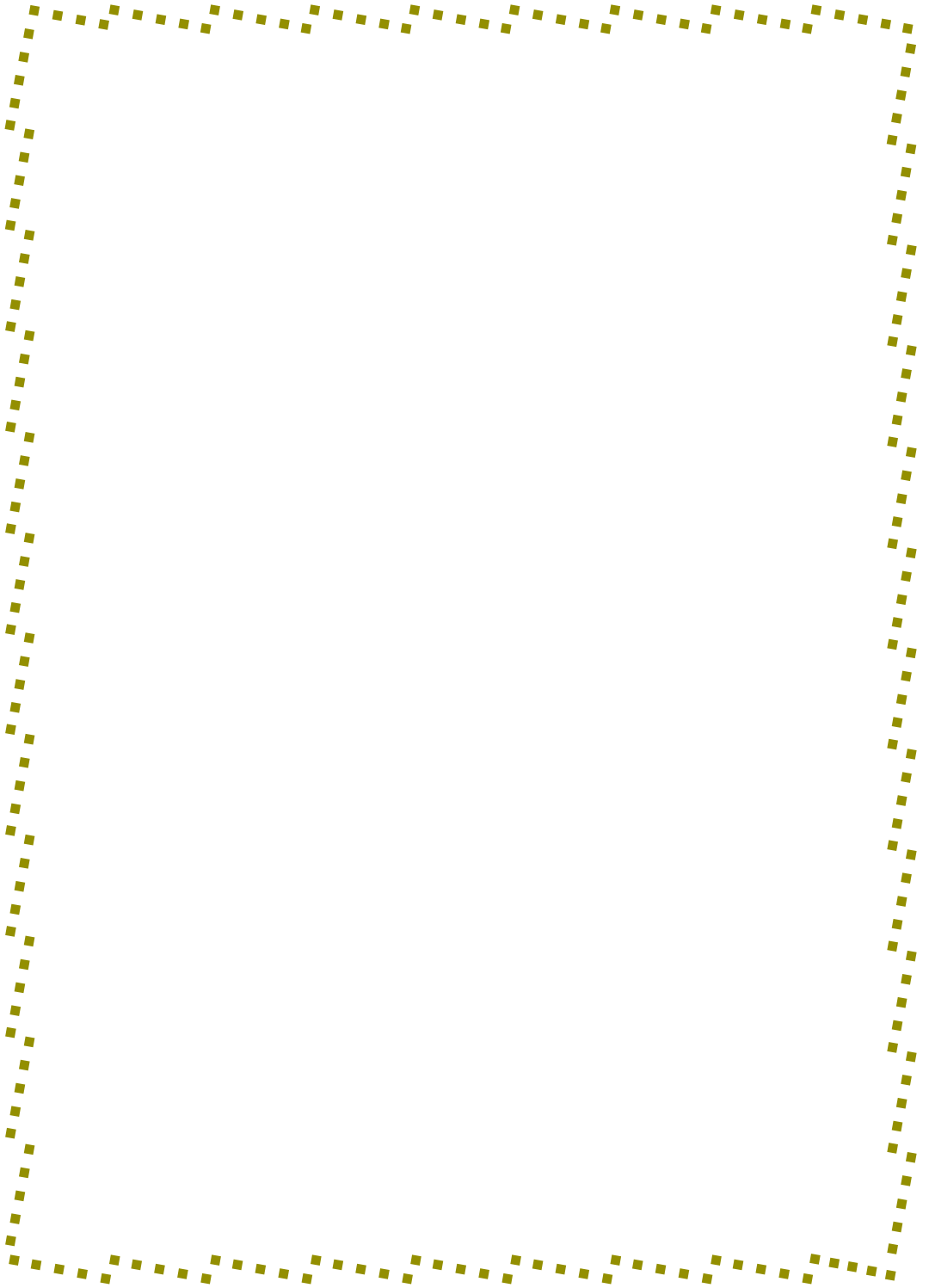
Guage ya ts'i
pe hinga ya ts'i
m'u ya t'axi, ya
pothi ne ya k'axt'i.

¿te m'e'ä?

Nu ya mefi b'atha ne
da ehe pe nu'mu ya
da ehe ya mefi
b'atha r'ih*i* handi ba
epu ko ya huei.

Hokubi ya nsoke nu' u thoki ka ri hnini.

Ra Beto

Ra Beto ge n'a ra bätsi, m'u ka nar t'ulo hnini,
nu'mu ya bi xongu ya thä käts'i xangu ya r'ozä.
Mi pa ka ñ'u bi b'e n'a ra bexu mi o ka ra buxa
ra pahni.

Thä ya nt'öni ne hñuxu ka ri he'mi.

- ¿Ka ri hnini hanja gi jatu pa gi theñhu ri thähu
nu'mu ya ga xongu?
- ¿Te ma thä gi pothu?
- ¿Te gi jafu'i ya thä gi xongu?

Hyoni ya hña ne kot'i hyandi randui.

• bonxi

• baehe

• bexu

• bindo

• badu

• bothe

• bone

b o n x i n b a e h e
e s t u d l o i t s u
x d b i s a s b o n e
u e l a r e k u n s t
a i n p b o n i p i s
e s d t a s i m o t a
g t o s d i f ö e o d
h m u ñ u t g s t p o
m t s a e m b o t h e

Ra hyats'i

Ra xita Xu'ua ñäki ge ma yamu mi m'u n'a ra pothe ge mi pets'i n'a ra nzötho dehe ge mbarhu ra hyats'i, nu kar ñäni mi ja xangu ya zaa, bi tho ya pa, ra hnini bi te, un ra pothe bi y'ot'i.

- ¿Xu ka ri hnini ha m'u ya ts'ithe o ya pothe habu gi tuhu ra dehe?

Y'öni ya dähta jä'i habu di ñ'ehna ya dehe.
Ñäju ko ri ñ'uhu ne ri xömpate.

Hñuts'í te t'öi.

- ¿Ter hu ra xita?
-

- ¿Ter hu ra pothe?
-

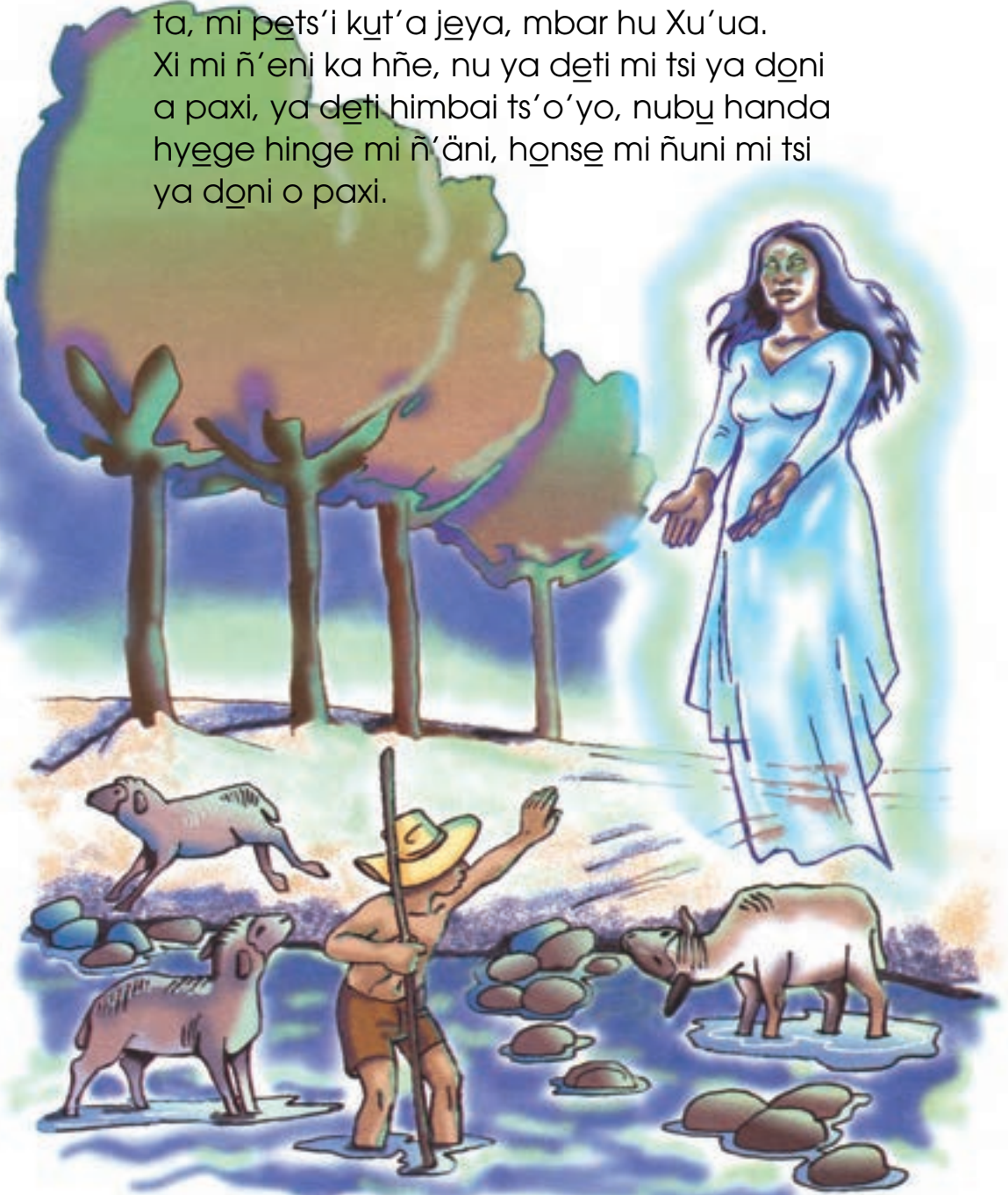
- ¿Te bi ja ra pothe?
-

Hokunar pothe.

Ra tsi mödi

Nu nar pa, nar nde kor hyadi, ko ya thuhu ya ts'ints'u, ne nu n'ar nzötho m'ejeni xi mi hueti, nixi n'ar pa ndi hanthe, mi y'o, mi y'o jar nengi ra hñe n'ar tsi möyo hinte mi tsi ya ta, mi pets'i kut'a jeya, mbar hu Xu'ua.

Xi mi ñ'eni ka hñe, nu ya deti mi tsi ya doni a paxi, ya deti himbai ts'o'yo, nubu handa hyege hinge mi ñ'äni, honse mi ñuni mi tsi ya doni o paxi.

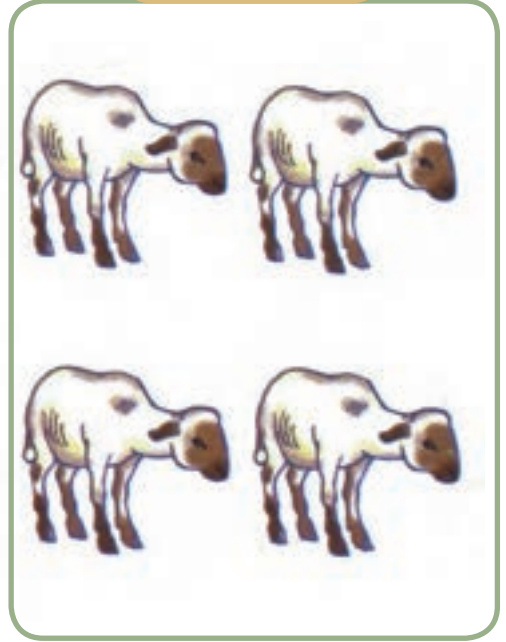

Hyandi ne nxödi.

Ra deti

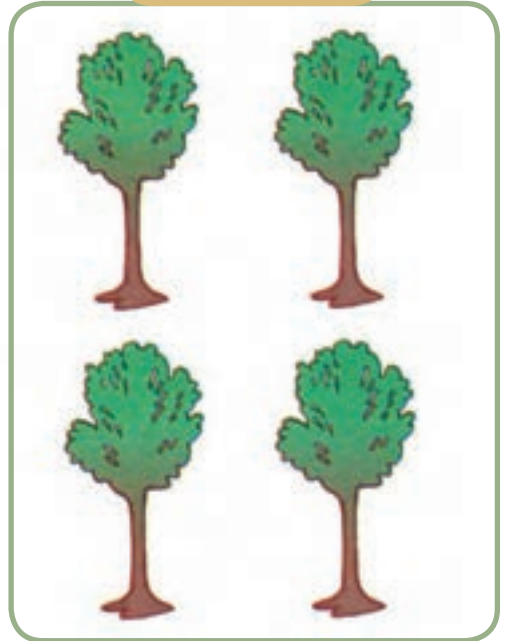
Yu deti

Yu zaa

Ra zaa

Nxödi ne thã ya nt'öni.

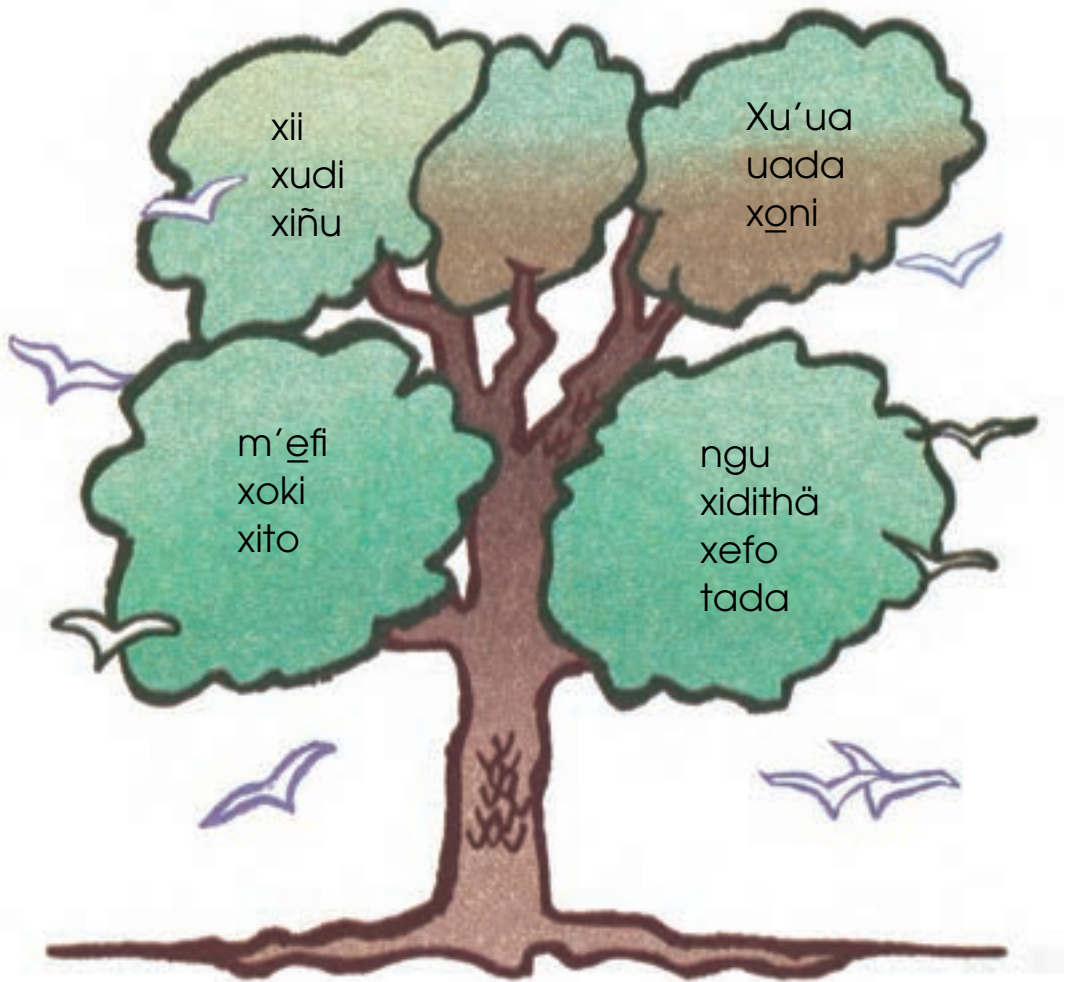
Ra xöni

Ka hnini Nt'oxi ya nana
nduxtha ya xöni ma da
tu ya dehe ka pöthe,
Ko na ra t'ulo xaro di
ñuts'i ra xöni, ra dehe da
zihu götho to m'u kar ngu.

- ¿Habü di ñ'ehnu ra dehe?
- ¿Hanja di zo ka ri hnini?
- ¿Te gi jafu nur dehe?

Hyandi ne nxö ya hñä.

Yot'i ya hñä nu' y pets'i ra nt'ot'i /x/.

Ra Xu'ua

Xihu ri xömpate da mox'ihu pa gi fethu te
pehyu ya jä'i.

thä ya nt'öni.

- ¿Ter hu ra nxödi?

- ¿Hñuts'ibi ra thuhu ri ngande?

- ¿Te pet'ü'i ri ngande?

- ¿Te pädi ra xita Xu'ua?

Ya ntushñä

Ra xita tu ra xito
nu ra xito ra meti ra xita
ra xita ne da zi ra xito
hina, ra xito da zi ra xita.

Ma thiza r'äxu ka zaa
ka zaa r'äxu ma thiza
nu'mu hingi r'aki ma thiza
ra zaa da huangi ko ma
thiza ma meti ra zaa ne
ra thiza ra thiza ne ra zaa
ma meti.

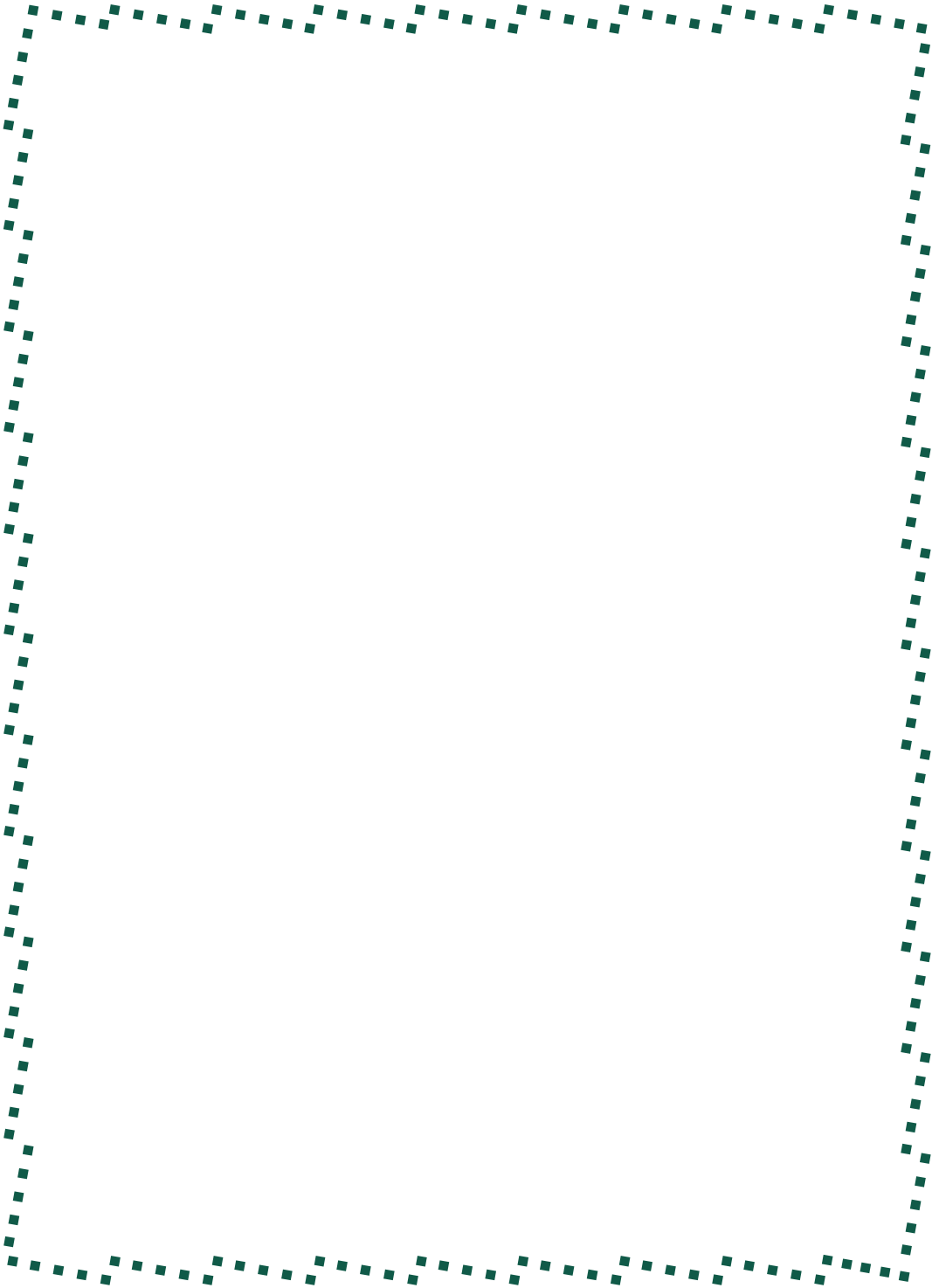

Nföts'i ko ri xöhnate ne ri ñ'ohu ne hoki na ra
ntushñä.

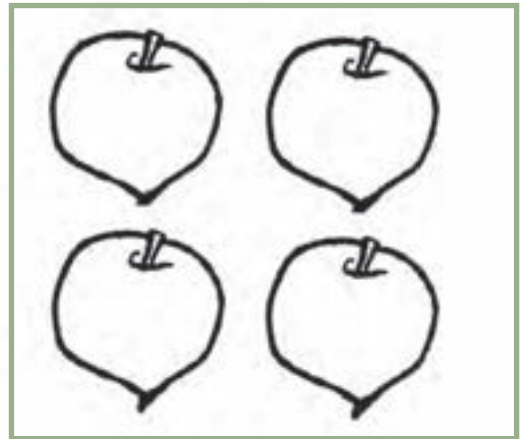

Xi ri tahu o ri n'ohu da xí'ihu ra ya ntuxhñä ne
hñuxu ka rihe'mi. Petsí'i gi meya.

Ko ya nsoke hoki hanja ri hnini ne huts'ibi
ya thuhu.

Kotsi ko ri kuhu k'angi habu m'u hontse n'ar
nsoke, nu ha m'u xangu ya nsoke ko ri kuhu
k'axt'i.

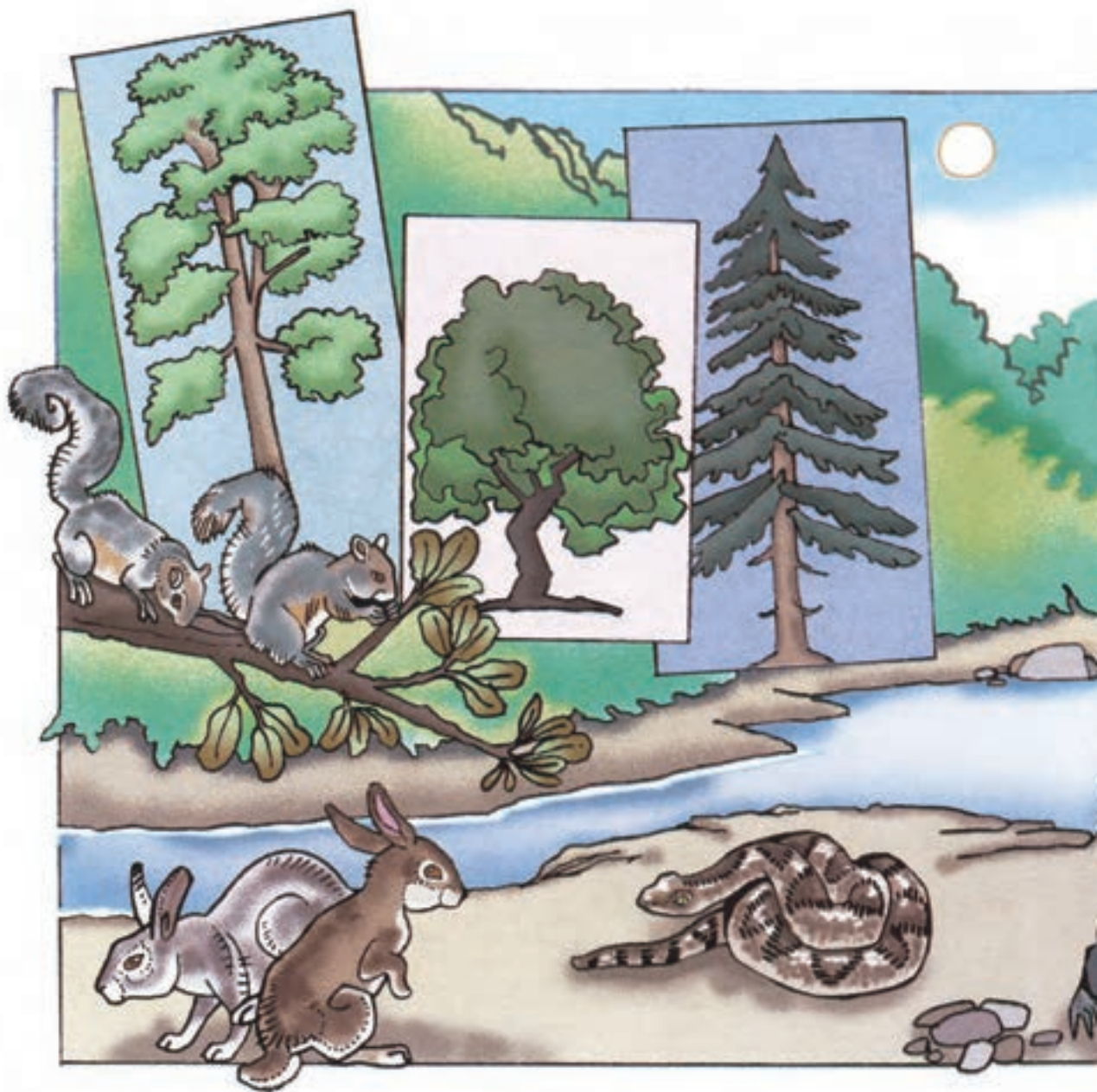
Y'otibi ya thuhu ya nsoke.

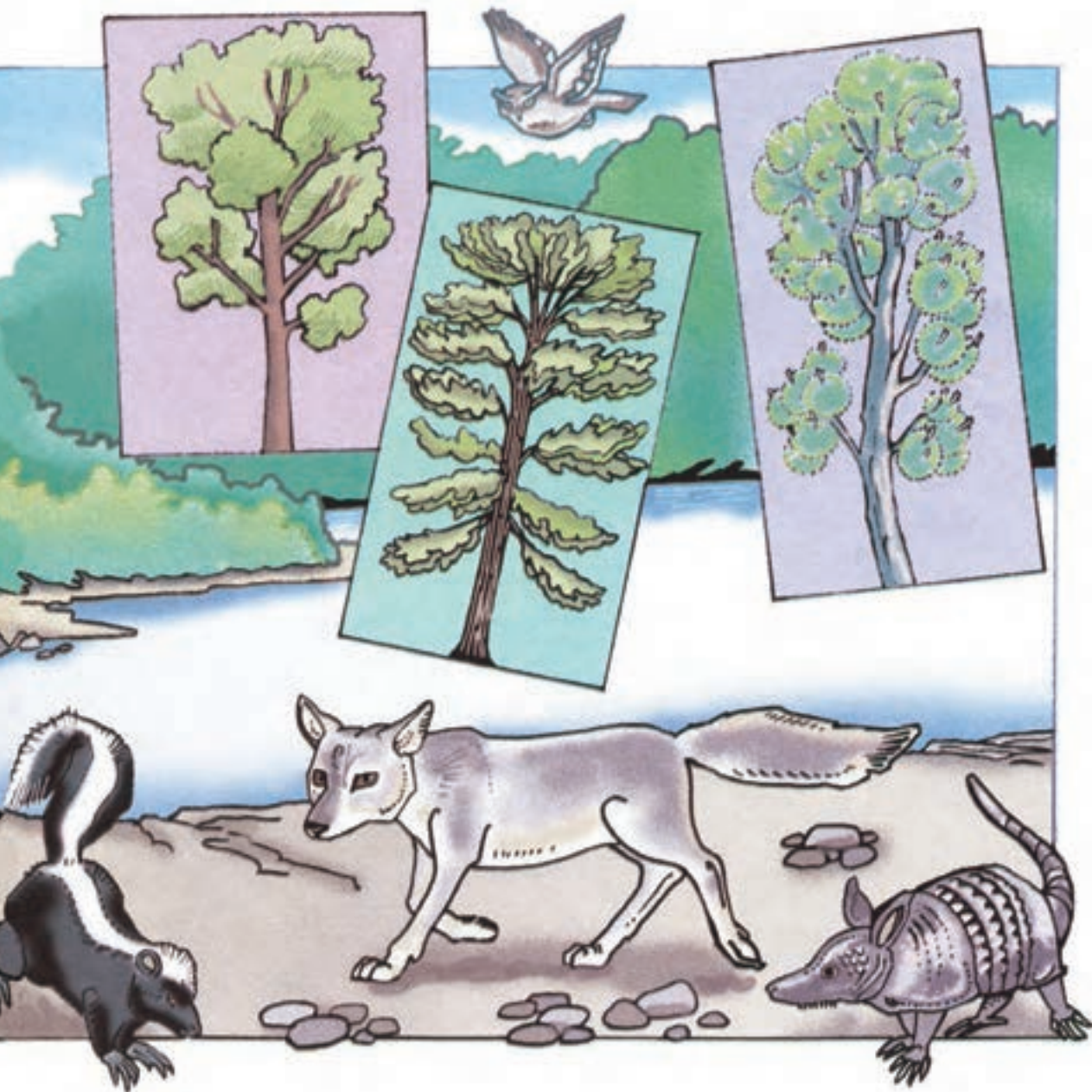

Ra ximhöi nzaki

Handi ne ñäjy ko ri ñ'ohy ne ri xömpate.

Ra ximhöi

Ge ra ximhöi nzaki
ra ndähi, ra dehe,
ra höi, ra hyadi,
ya gui, ne götho
te di hanthu.

Ximhöi nzaki nu'ige
gi r'aki ma nzaki, gi
uni nehe götho u m'u
kar höi.

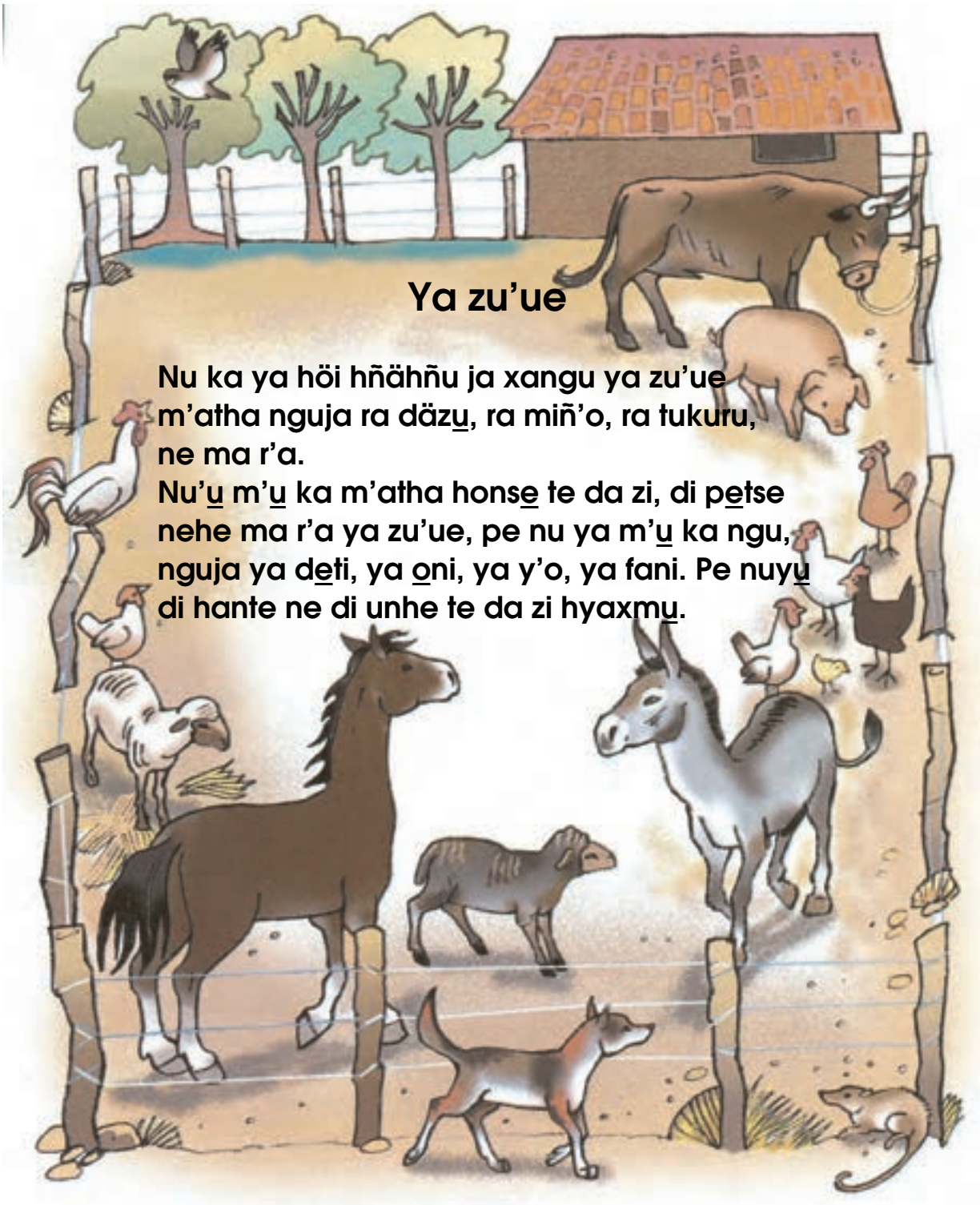
Rosalina Flores Benitez

Xi ri ta o ri ngande da xi'ihu nar m'ede der
ximhöi nzaki.

Ka hōi hñahñu m'ú xangu ya hōi nzaki.

Näju ko ri ñ'ohü hanja ri hōi nzaki habu gi m'ui.

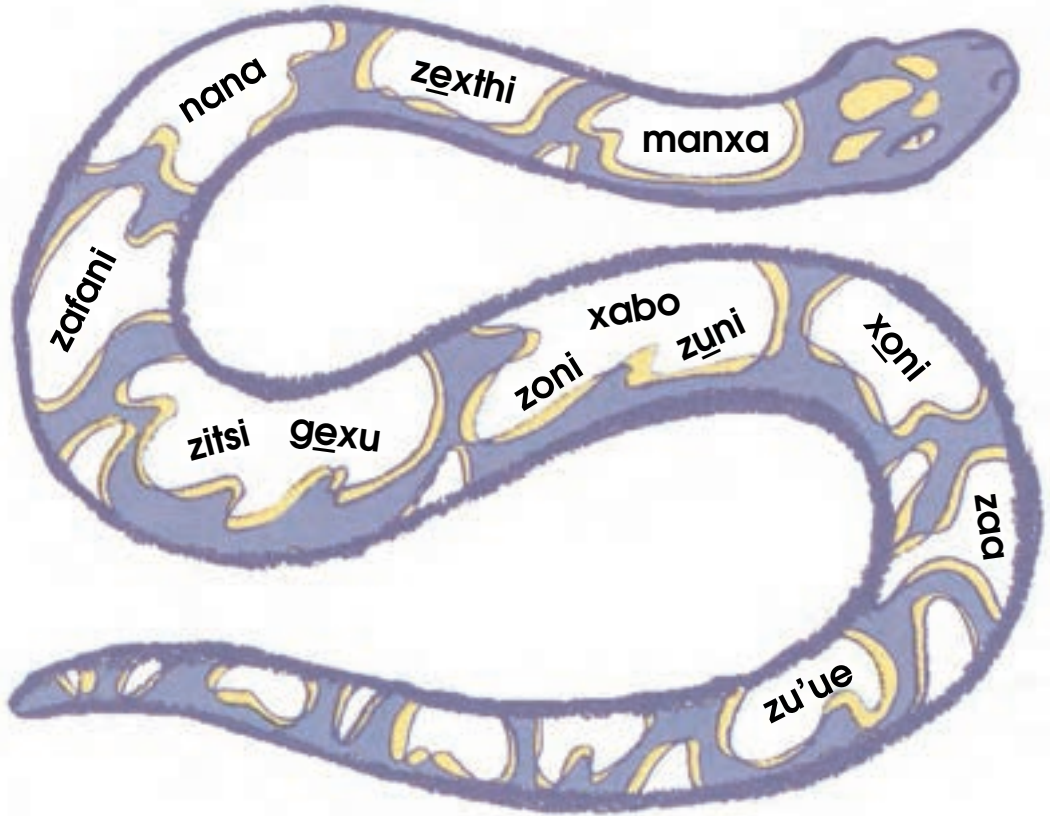
Ya zu'ue

Nu ka ya hōi hñähñu ja xangu ya zu'ue
m'atha nguja ra dāzu, ra miñ'o, ra tukuru,
ne ma r'a.

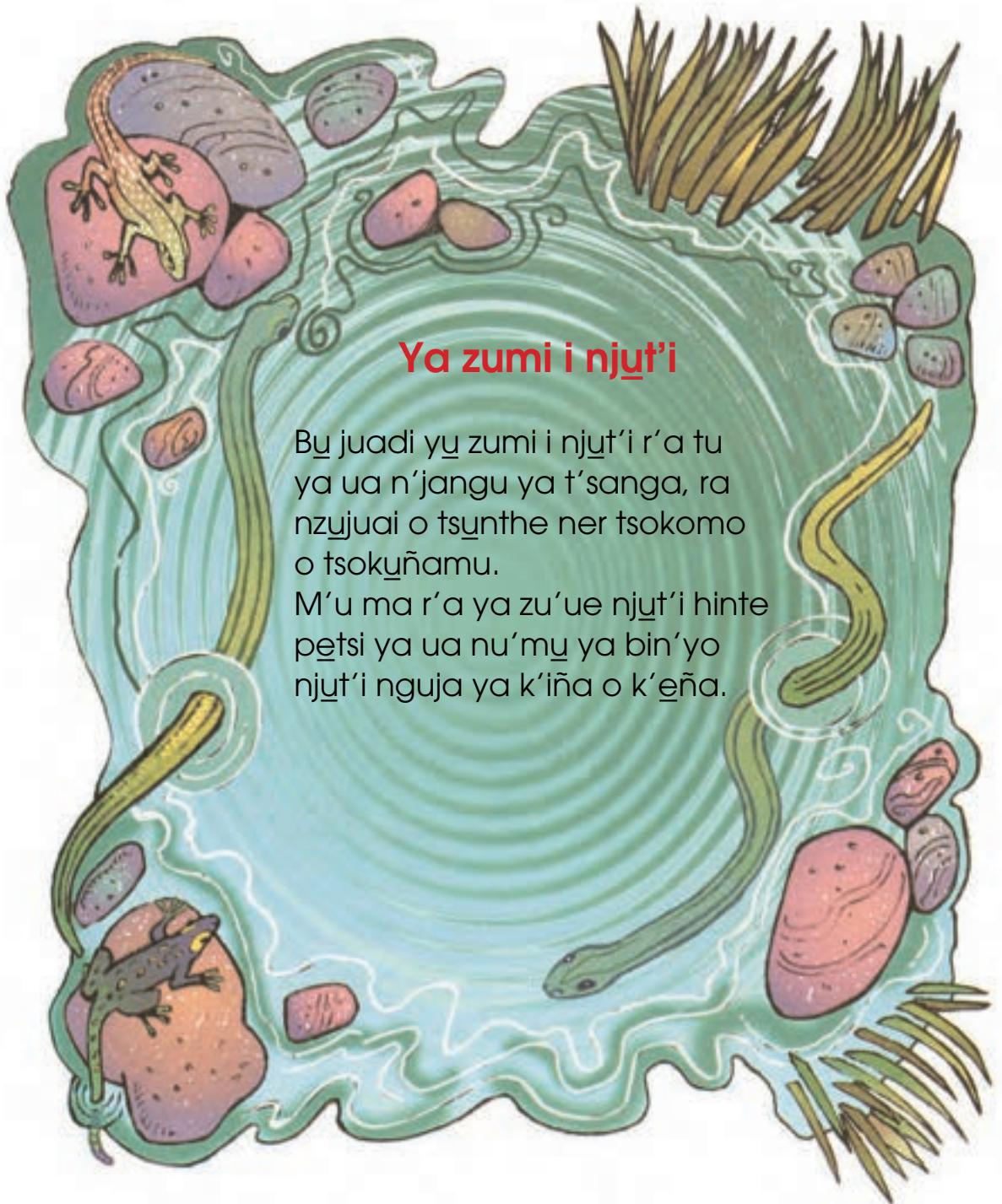
Nu'u m'u ka m'atha honse te da zi, di petse
nehe ma r'a ya zu'ue, pe nu ya m'u ka ngu,
nguja ya deti, ya oni, ya y'o, ya fani. Pe nuyu
di hante ne di unhe te da zi hyaxmu.

Y'ōni ri ta o ya dāhta jā'i, te ma zu'ue mi m'u
ma ya'mu ne nupya ya hinte m'ui ɿte bi jā'i?
Hñuxu ka ri he'mi te bi si'ihu ne ñaju ko ri ñ'ohu.

Ko ya hñä pets'i ra k'iña hoki ma r'a ya ta hñä nu'ü pets'i ya nt'ot'i /z/ hyandi ra nd'ui.

Ya fani tsi ya zafani.

Ya zumi i njut'i

Bu juadi yu zumi i njut'i r'a tu
ya ua n'jangu ya t'sanga, ra
nzujuai o tsunthe ner tsokomo
o tsokuñamu.

M'u ma r'a ya zu'ue njut'i hinte
petsi ya ua nu'mu ya bin'yo
njut'i nguja ya k'iña o k'eña.

Hñuxu ka ri he'mi nu ya thuhu xa zu'ue u
njut'i ya bi ñ'o ne ha sate; xi ri ja'i da möx'i.

Ra mixi ne ra nxuni

Mi m'ü n'a ra pa, n'a ra mixi ne n'a ra nxuni ko ya bät*si*. Ya ki mokuxudi, nu ra nxuni bi boni ko ya bät*si*, bi zongu n'a ra ngu, nubü bi bongu n'a ra mixthu mi zoni, ra nxuni bi ntsu xangu ne bi xifi:

¿Togo'i? ra mixi bi dädi -nugo da ra mixi, ha gi ne ma ganjuädaui -hä-bi mängu ra nxuni, ma ga y'ohü o ga möhü ka ri ngu, mö ka mangu bi dä ra mixi, bi njabu, bi zoñhü ka ra ngu ra mixi bi ñuñhü ne bi zihü ra dehe, nupya hä bi njuädahü.

Carolina González Rosales

Hoki ya nsöke nu ra m'ede.

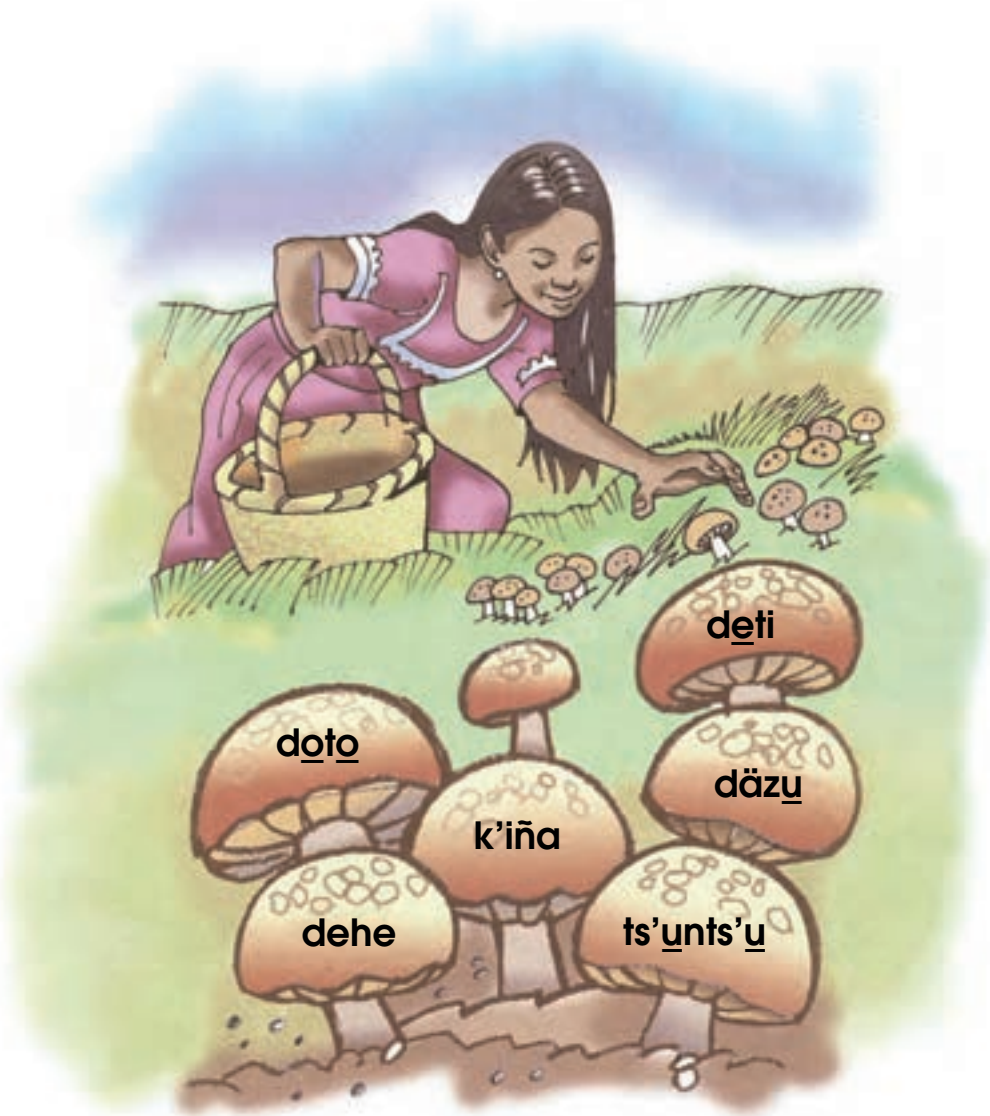

Ya doni

Ra me ra Tenxa m' u ka b'atha ne et'i xangu ya doni pa dar zör ng, ya doni nthothe ne ya k'ani. Hinga hontse kar ngu ja ya doni o paxi, ka b'atha ja xangu, r'a pa di ñ' othe ne pa di zihu.

Y'oni ri me o ri meme ndä'u ya doni di ñ' othe, ndä'u ts'i.

Föxu ra Lupe da hmunts'i ya jötä nu'u di pets'i
ra nt'ot'i /d/ ne hñuts'i ka madui.

Nuyu ya hñä ga hñuxu ka m'otse hoku ma
r'a ya ta hñu ka ri he'mi nt'ot'i.

Ra Ana

Ra Ana öpi na ra axoxi ra me
pa da götsi kar r'ändi'ni ne da
zih_u, nu ra ta uni ne xifi ge ra
r'ändi'ni xa i'.

Götho tsih_u ya ju, nu ra Ana
bi zi na m'ada ro y'untho pa
da mar u'nä.

Nxö ya hñä ne hyongu ma rá, nu di pets'i
ya nt'ot'i r'angutho ra ndui o di pa ma de.

öpi

ödi

götho

axoxi

axo

pada

uni

uti

ju

Ya doni ntothe

Ñaki ya ngande ge nu ma yamu hinte mi m'u ya ngunt'othe ka ya hnini, un'mu nda ndäthi nar jä'i mi t'othe ko ya doni.

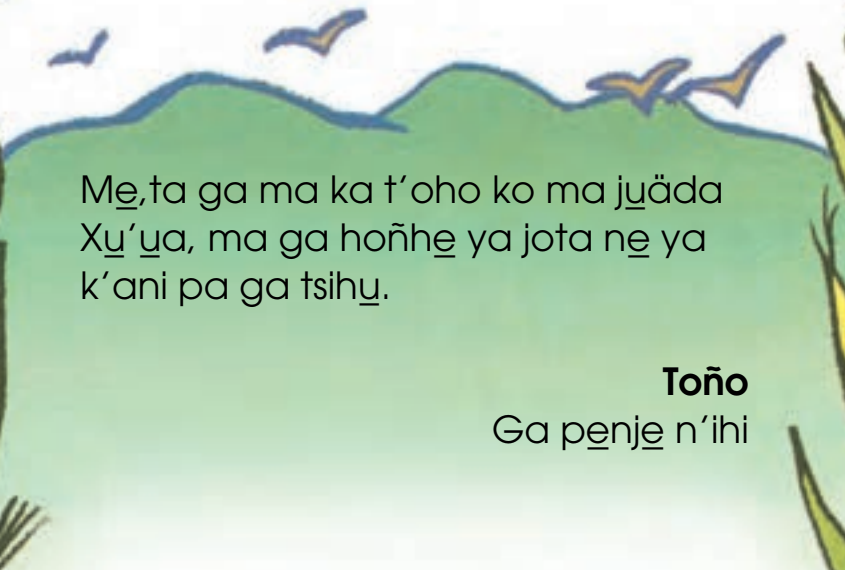
Götho ya tsi me de ma jä'ihe mi hmuntsu ne mi kuathu ya doni nt'othe nguja ra noda, ra hmefe, ra jut'o, ra ñ'öi, ne ma r'a.

Xi ri jä'i da mox'i gi hmuntsi ya doni nt'othe ne gi käxu ka ngunxödi, gi pe'thu ka ya he'mi ne gi hñutsibihu ya thuhu.

Hñuts'ibi ya thuhu, habu, da ma.

Ñä ko ri ñ'ohu ne kot'i nu'u ya doni nt'othe.

Me,ta ga ma ka t'oho ko ma juäda
 Xu'ua, ma ga hoñhe ya jota ne ya
 k'ani pa ga tsihu.

Toño

Ga penje n'ih

Ra nts'ohni

Ra nts'ohni xa zö pa ga xihu ma
 r'a ya jä'i, hu'u hingi m'ui, per zö
 da bädi te di ne ga xihu, nu ya
 nts'ohni ge ya nt'ot'i he'mi di
 tsokubihu ya pa da badi te di ne
 ga xihu. Ya nts'ohni thoki ko ya
 nt'ot'i o ya nsoke o tsö gi uänts'i
 ya nt'ot'i ko ya nsoke.

Hokubi na ra nts'ohni ri xömpate ne ñäki ko
 ri ñ'ohu.

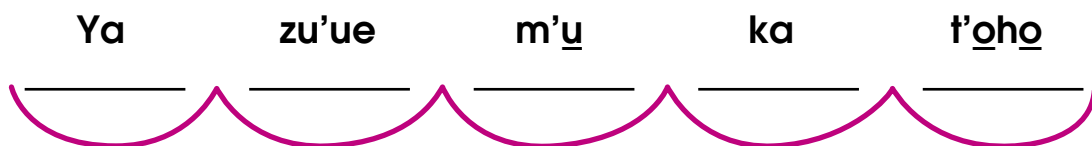
Ma zitsi

Di petsi n'a ma zitsi ge ra xömpate, nu'mu ya bi k'änigihe petigihe ya m'ede ne tsukugihe, nu ma ndomgo bi xikigihe ge hinga ñ'eñhe ko ra tsibi nu'mu ya ga möhe ka t'oho o ka m'atha, ne da hyökugihe, handi da zät'i ya zaa ne ya zu'ue m'upu.

Ñäki ko ri jä'i te da thogi nu'mu da zät'i ya t'oho, Habu gi nxödi, ko ri ñ'ohu hoju ra ya he'mi ko ya nsoke habu di mä hinga tsothu ya t'oho, handi da ts'ongu ra ximhöl nzaki.

Nxö ya hñä xa hmunts'i ne heke, hyandi
ra ndul.

Yazu'uem ukat'oho.

Yadonim'ukab'atha.

Göthomagasuhuraximhöinzaki.

Hingamagats'äthuyat'oho.

Ñaki ko ri ñ'ohu ha r'angutho ya hñä m'u ma
nä ne nu'u ka y'ot'i.

Ra dehe

Götho ya jä'i, ya zu'ue ne yadoni, götho hongu ra dehe pa da m'ui.

Götho gihu di petsy ra dehe ka manguhu, ma ga suhu hinga ma ga näñhu, nu'mu, ga näñhu da zongur pa da the ra dehe.

Ka ri he'mi hñuxu nu ya nt'öni.

Y'öni rita:

- ¿Xu'mu di otho ra dehe te daja?
- ¿Te thogi nu'mu othor dehe?
- ¿te pe ri jä'i pa da su ra dehe?

Ko nuya ya hñä hoku ma ra ya ta hñä, hyandi ra ndui.

dehe
he'mi
huä
heki

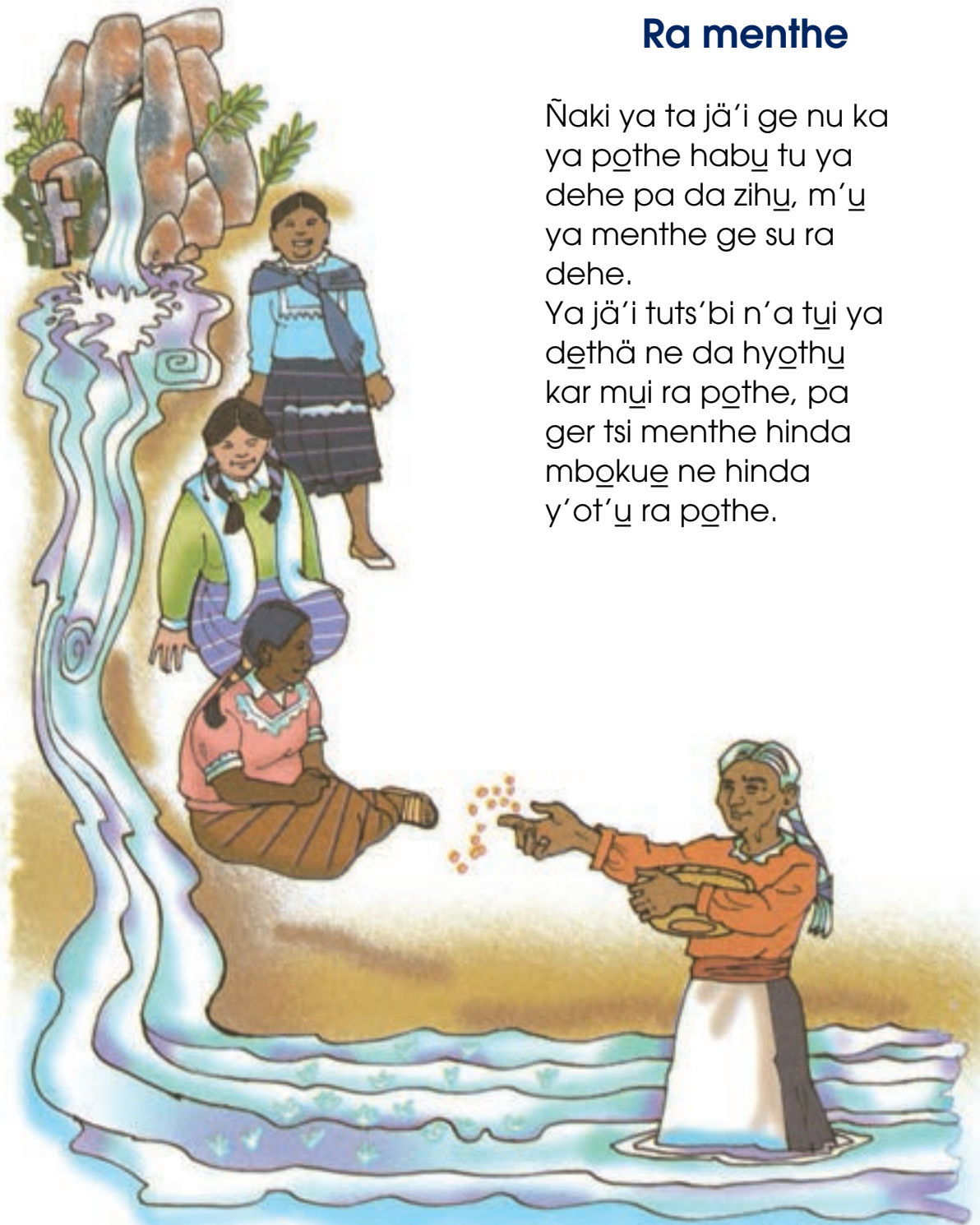
hme
huaxi
hiti
honi

Ra dehe tsi nzötho.

Ra menthe

Ñaki ya ta jä'i ge nu ka
ya pothe habu tu ya
dehe pa da zihu, m'u
ya menthe ge su ra
dehe.

Ya jä'i tuts'bi n'a tui ya
dethä ne da hyothu
kar mu ra pothe, pa
ger tsi menthe hinda
mbokue ne hinda
y'ot'u ra pothe.

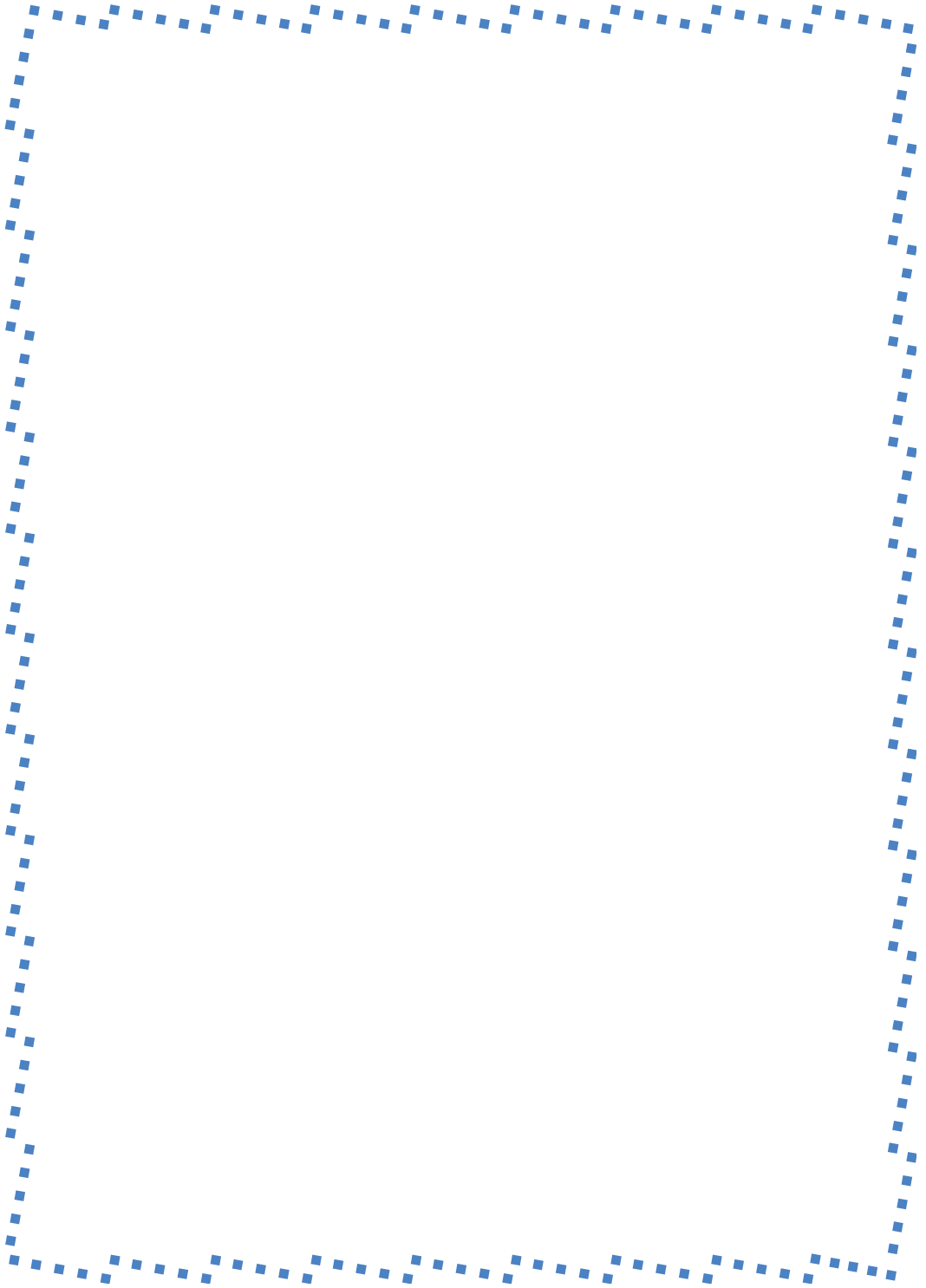

Ko ri ñ'ohu juathu ra m'ede ne nts'ohmi te di
jatu nu dehe o di nanthu.

Nuna ge n'ar tsi nui ba to hmet's'i ne zo ka dathe,
xi bi njohya bi m'upu ko ma r'a ya tsi nui; nar pa nar
nana ko ra xaro bi y'ots'i ra dehe ka dathe ne bi ma
kar ngu pa nda hoku ya n'efi.

Ko ya ns^oke hoki hanja'ä ra ximhöi nzaki gi ne,
nub'ü habü gi m'ui, ñäkubi ri ñ'ohü de ri mefi.

Ra tada Tomas

Ra tada tomas pets'i nar pothe kar
ñäni huähi, ra t'ixu xifi ge da su ra
dehe hinda y'endi ya paxi, nu'mu
ts'othu ra dehe ne ga tsihu ga
ndäthu.

Götho ya jä'i to tuxu ra dehe su ra
pothe, ne da madu ka ñäni huähi
pa hinda nets'i ya t'ei ho ka huähi.

Ñä ko ri ñ'óhu, ha m'u ya hñe o däthe o däthe
habu gi m'ui ne te gi pehu pa hingi ts'othu o
ya zumi hinda ts'ongu ra dehe.

Ñäki ko ri ñ'ohu ne thä ya hñä.

- ¿Hanja ya jä'i nu'u tuxu ra dehe hingi tsö da ts'othu?

- ¿Hanja hingi tsö ga tsihu ya dehe xa ts'ot'i?

- ¿Xu ka ri hnini nu ra dehe hadi ñ'e'ä?

- ¿Hanja ga suhu ne hinga ts'othu ra dehe?

- ¿Ñäju te da thogi nu'mu da the ra dehe?

Ra dehe ger nzaki pa göntho ya jä'i, jamadi ra dehe götho gihu, ya doni ne ya zu'ue di m'uhu.

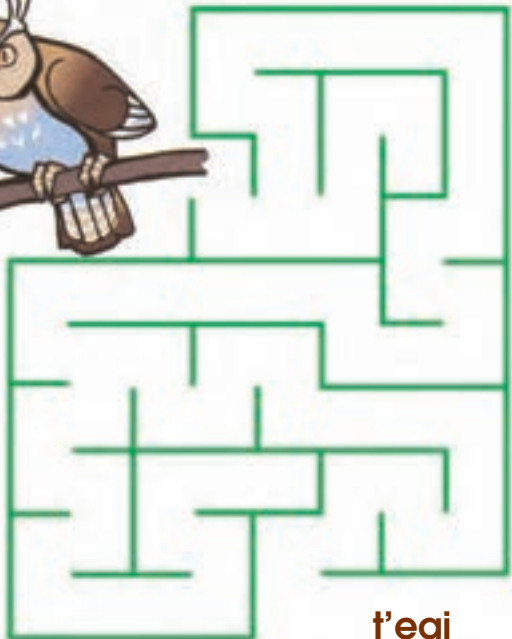
Hyoni ne juni ko n'a ñ'u ra nsöke ko ra thuhu.
Xu'my da ment'i n'a ra n'año ñ'u, mbeni te da ja.

t'ei

Toma

t'egi

tukru

Ko ri ñ'ohu nxö ya ntunshñä, ne hoju ma r'a,
y'öni ri jä'i ha pä ma r'a ne hñuxu ka ri he'mi.

Ma hotä tsa nar
jotä r'a jota m'u ka
t'ohö kangu m'u ma
hotä, hi r'a ngutho ra
hotä ne ra jota.

Ra dehe ja nzindehe,
nzindehe ja ra dehe
nu'mu gi tsi ra dehe
da dö rindehe.

Ena ta mängä nar
hña, hixta mängä
nu'är hña, nu'mu nga
mängä ra hña nga
mängä xanhyo ra
hña.

Ra jua

N'a ra pa, n'a ra jua mi m'u ka t'oho
ne mi y'o ka n'u, bi ntheui n'a ra dzu,
ra jua binjohya ne bi xifi-juada dzu
ma ga hoñhu te ga tsihu.

Ra dzu bi dæhti, möhö ma ga y'oui
bi n'yo götho yoho nu'mu mi mbeni
ya mi b'öhu ja nar jot'i nar ngu.

Y'öni ri ta, ndä'u ya zu'ue ts'a, ne nda'u ya
zu'ue bi thege bi du.

Ko ya hñä huxu ka ya doni, juati ya ta hñä huxu ma dui.

Ra nana kuni ra dethä ka ra _____.

Ra _____ m'u ka t'oho.

Ra mefi b'atha pot'i ya _____.

Göthogihu di suhu ya zu'ue ne ya doni pa dan _____

_____ götho.

Kongehya ya nsoke hoku r'a ya te m'e'u ne
nxodi pa da y'o ri ñ'ohu.

Ra zänä

Xikigihe ma ta, pa t'endi nar zaa ne da bongu xanhyo ya xithe ne ya lada o ts'uzä pa di b'et'u ya ngu, pets'i da thandi hangu'ä ra zänä, nu'mu ra zänä ya thege, xa zö da t'endi ya zaa. Engu ma ta, ge nu ya zaa t'endi nu'mu ya bi ther zänä da böni xa zö ne hinda y'a. Nugihe ya hñäñu di enthe ya zaa hontse n'u'u de hoñhe pa ma nguñhe.

Ko ri ñ'ohu ne ri xömpte joju jöthor thi ra ngunxödi ne hyoñhu ya t'ulo zaa pa ma gi n'ethu ka t'oho.

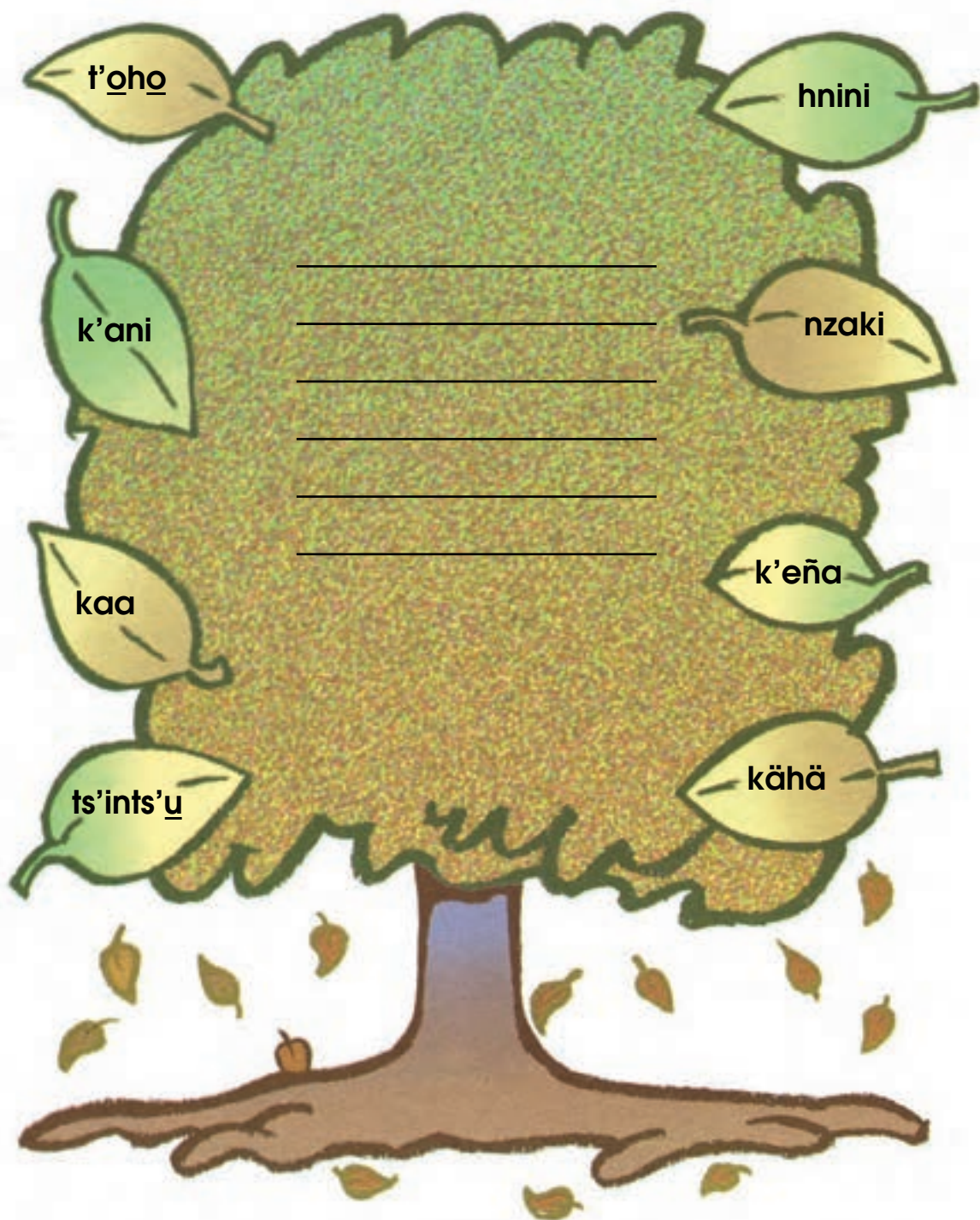
Ya k'ani

Ma yamu götho ya hnini hñahñu xi mi
 tsihu ya k'ami, nu ya k'ani mi foxu ka ya
 huähi, nupaya ya ne da b'edi, götho ya
 jä'i, ut'i xangu ya ñ'ethi ka ya huähi.
 Ya otho ya ta k'eña, otho ya kaa, ya
 t'gho ya binhuähi, götho ya jä'i nfäts'i pa
 da pöti ra ximhöi nzaki.

Kor nfötsi ri xöhnate; nu'i ne ri ñ'ohu hoju ra ya
 nsoke ko ya t'ofo, pa ga nzohnu götho ya jä'i da
 suhu ka ximhöi nzaki, hmuntsu götho ya m'efi
 pa gi hyandu götho, ne di gembu kaxu ri he'mi
 pa gi pet'i kar thi ri ngu.

Hyandi ya nsoke ne ntso'mi, nu' u xa zö ya pehu ga ot' ubihu ✓, nu' u hingi zö ga pehu ga ot' ubihu ✗ ma ga heku ma m' efihu.

Kots'i ko ri kuhy k'angi ya xi ra zaa nu'u di
pets'i ra nt'ot'i. /k/ ne ko ra k'axt'i nu'u hinte
pets'i, ne nu'u pets'i, hñuxy ka zaa.

Ko ya hñä t'a'i hñutsi habu b'edi.

• k'iña

• kaa

Ya _____ xa ndoni.

• k'angi

• k'ani

Ra _____ xa maa.

Ya _____ ñuni.

Ra b'atha xa _____ .

Kongeñu ya ta hñä ga juadi ga zote, nupya hoku na ra m'ede habu di ñä de ri ñ'ohu ne hñuxu ka ri he'mi.

Ra hyadi

Ra hyadi yot'a ra
ximhöl pada mpe
ya j'ai, ne date ya
doni.

Ne ra zäna yot'a
ra ximhöl m'u ya bi
nxui, pehingi mpa
ngu ra hyadi.

Y'öni ri ta ndä'u ya zu'ue o zumi y'o ya bi nxui
ne te peti.

Thä ya hñä.

• ¿To yoti ra hñi ya bi mpa?

• ¿To yoti ra hñi ya bi nxui?

• ¿To ungu ra pa, pa da te ya dñi o paxi?

• ¿Xu'mu di otho ra hyadi te da ja ra hñi?

Hyandi, nxödi ne hñyts'i ya hñä m'edi pa da guadi ya ntso'mi nu ya ta hñä.

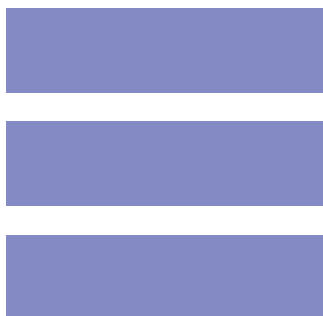
Ra hyadi xa

Ra zänä xa

Ra nxui xa

nk'axt'i

noho

Ra hyadi xa _____ .

magu

nt'axi

Ra jua xa _____ .

nt'axi

mpothi

Ra gui xa _____ .

hetsi

k'angi

Ra zaa xa _____

nitheni

ch'ulo

Ra tumu xa _____ .

lengu

'nzötho

Ra nxutsi xa _____ .

Hyandi ya nsöke ne juati ya hñä.

Ra zaa

Ya bät*si* ngunxödi bi ñ'et'i r'a ya zaa, nupya da suhy pa hinda y'ot'i, möngu ra xömpate ge nu ya zaa r'akugihy ma nzaki.

Y'oni ri jä'i tema zaa pähy, te jaty ya zaa ne ndä'u ungu ya ixi, nu'u te bi si'i hñuxy ka ri he'mi ne heki ko ya meti ri ñ'ohy.

Ñahú ko ri ñóhu ne ri xómpate, te ga pehu
pa hinga othu te pehyu ya já'i. Ma ga hoju ya
hmuntsi pa da mpaxi ne götho ga mpehu.

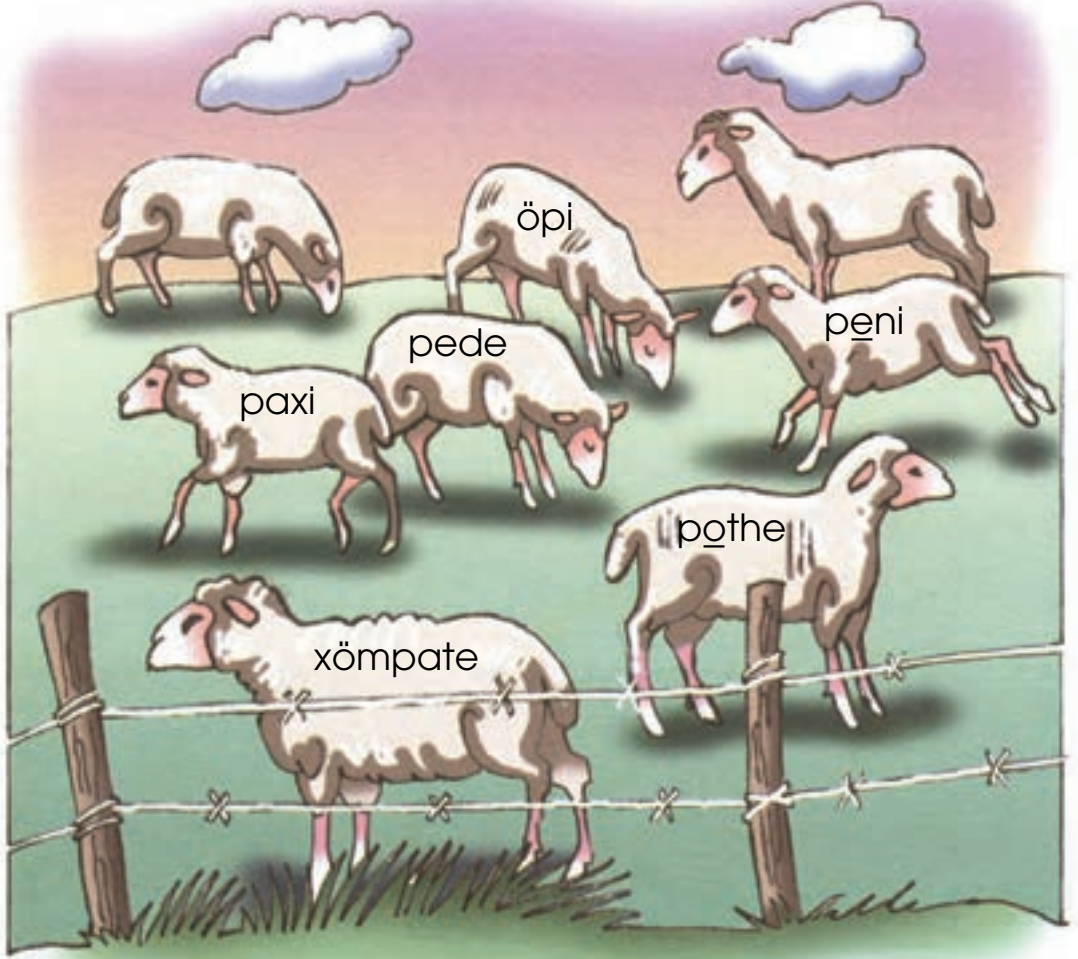
Ra paxi

Ka ya hnini hñähnu ya pongu xangu ya paxi, nuya hingi zö pa ra nzaki ximhöi, nuya ya paxi pongu ka ya ngu, ya poho ya jä'i kar ndähi ne ya ñ'ethi hot'u ya jä'i ka ya huähi.

Kongeña götho ya paxi da zo ka dehe, ka ya ñ'uthe, ya döthe ne ra ndähi, kongen'u da ndäthi ma nzakihu.

Ya bätsi nxödi ne ra xömpate da hoku ra ya m'efi ha da jafu pa ga suhu ra ximhöi zaki nzoñhu ra nzoya o ähte, ra ngu nt'othe pa xikugihu te ga pehu.

Hoki ra ya ta hñä ko ya t'ulo hña pets'i ya deti,
hyandi ra ndui.

Ra xömpate ofo.

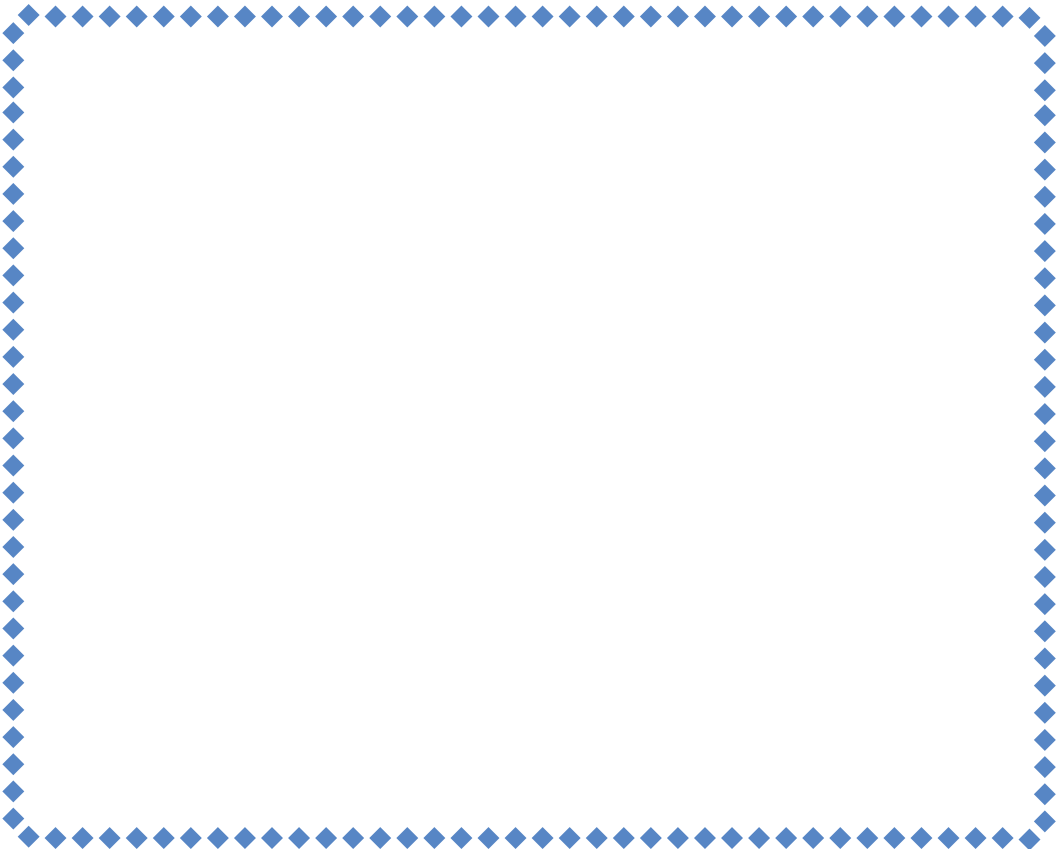
Ñäki ko ri ñ'ohu ne thäti ya hñä.

- ¿Te ma hñä m' u ka ri hnini de ra nts'oku nzaki?
-

- ¿Ko ra nts'oku nzaki te ga jahu?
-

- ¿Te ga pehu pa ga hoju?
-

Ko ya nsoke hoki te ga pehu pa hinda
tsongu ra ximhöi nzaki.

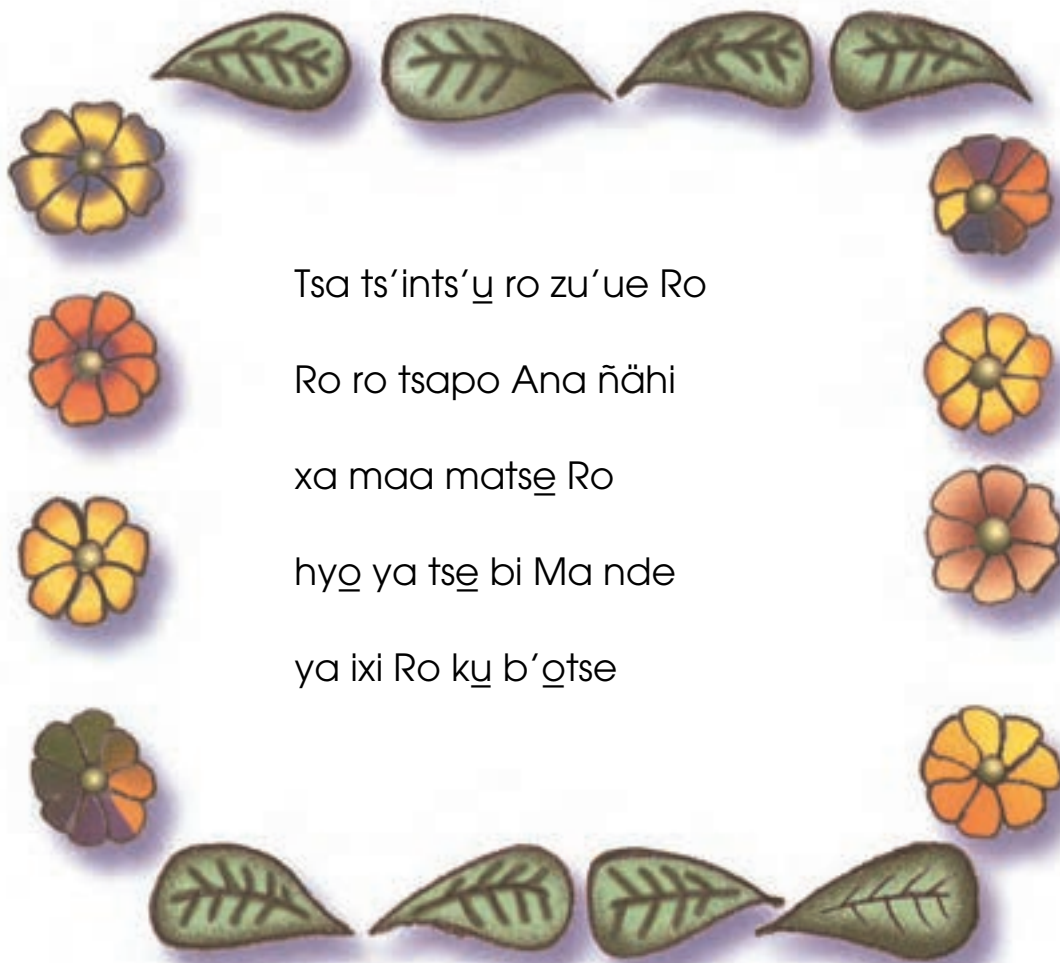
Ra tsenza

Nar pa mi m'ü nar tada hinte mi pets'i ra m'efi, pe mi ñ'e hñu ya n'oge, ne bi mbeni -hinte di pets'i ra m'efi pe ma jä'i pets'i da ñuni ja!, ja! ya di pädi, ga ma ka t'otho ma ga tu ya zaa pa ga pö.

Kot'ü ya hñä nu'ü pets'i ra nt'ot'i ts, ko ri ñ'ohü hyongü ma r'a ne hoku r'a ya ta hñä ka ri he'mi.

Nuya ya ta hñä hingi hutsi xa zö, hnuxke xa zö,
hyandi ra ndui.

Tsa ts'ints'u ro zu'ue Ro

Ro ro tsapo Ana ñähi

xa maa matse Ro

hyo ya tse bi Ma nde

ya ixi Ro ku b'otse

Ro ts'ints'u tsa ro zu'ue.

Hyandi ya hñä, nu ya nt'ot'i hi r'angutho pe
gent'ä mä, nu ya geu ya r'angutho hñä.

me'ni

tanga

huä

möi

ts'udi

zajua

nita

tsindome

ñunde

uade

nt'öts'i

yongua

Juati ya hñä ne hyongu ma r'a ya t'ulo hñä ne gend'ä di mä, hyandi ra ndui.

Ra _____ y'o _____ xa hets'i.
tsatio

Ra _____ xa nt'axi.
ngoro

Ra _____ xa mpothi.
ñunde

Ra _____ xa ntheni.
mingua

Ra ngo ma hnini

Hyandi ne näjü ko ri ñ'ohü ne ri xömpate.

Ra ngo o baxjua

Ra ngo ma hnini götho ma jä'ithe
hmunts'i pa da hyanthu ya bi ts'äthu
ya nzafi, ya dorone ya kastiyo, nu'mu
ya bi mfagi ya kastiyo ya me**b**ida ju**xu**
ya chala thuhu.

Nur par ngo, göthor pa ne ya nei,
nuya bixka o ya me**p**te hoki xangu ya
hñuni pa da uni ya nei ne ya me**b**ida.

Ñäki ka ri ñ'ohu ne thäti yant'öni ka ri he'mint'ot'i.

- ¿Hanja di thoku ra ngo ka ri hnini?
- ¿To göfho ntötsi'i pa da thoki ra ngo?
- ¿Te ma p'a thoki ra ngo?
- ¿Te ma r'a gi ne der ngo?
- ¿Xu ya jä'i tso ka ngo ha ya mengu'u?

Hoki ya nsöke hanja di thoki ra ngo ka ri hnini.

Ya thedi o thidi

Götho ya ngo hoki ya jä'i, ngu ja
ya nthäti, ya xixthe ne ra ngo hnini,
ya jä'i hoki ya thedi pada zihu.
Nuya thedi o thidi thoki ko ya juni
suni ne jöt'ibi ya ngo pa dar nkuhi,
götho ya jä'i xi tsi ya thedi.

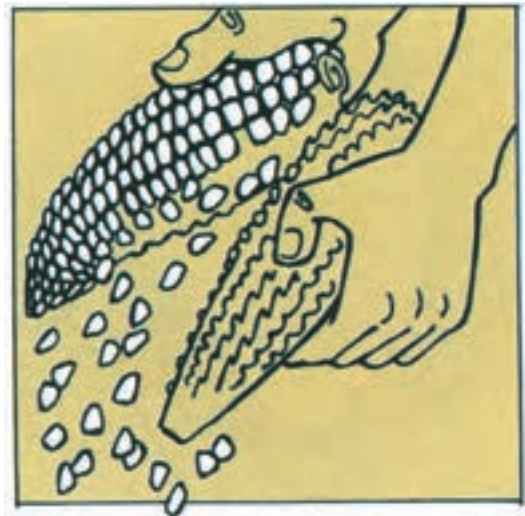

Y'ot'i ka ri he'mi, te hoju ya jä'i pa da zihu nu ya
bi ngo, y'oni ri tahu o ri ngande.

Hyandi ya nsoke ne hñutsi te pe n'angun'a ya jä'i.

Hyandi ya nsöke ne y'ot'u madui te gi handi, ne nxödi pa da y'ö ri ñ'ohy.

Majuäni o hina

Nxö nuya ya hñä ne thädi.

Götho ya bätsi der hnini nei.

¿Ma juani? _____ .

Ma ga koñhu da nja'ua.

Hinga götho ya bätsi der hnini nei.

Hñutsi ya hñä hima juäni.

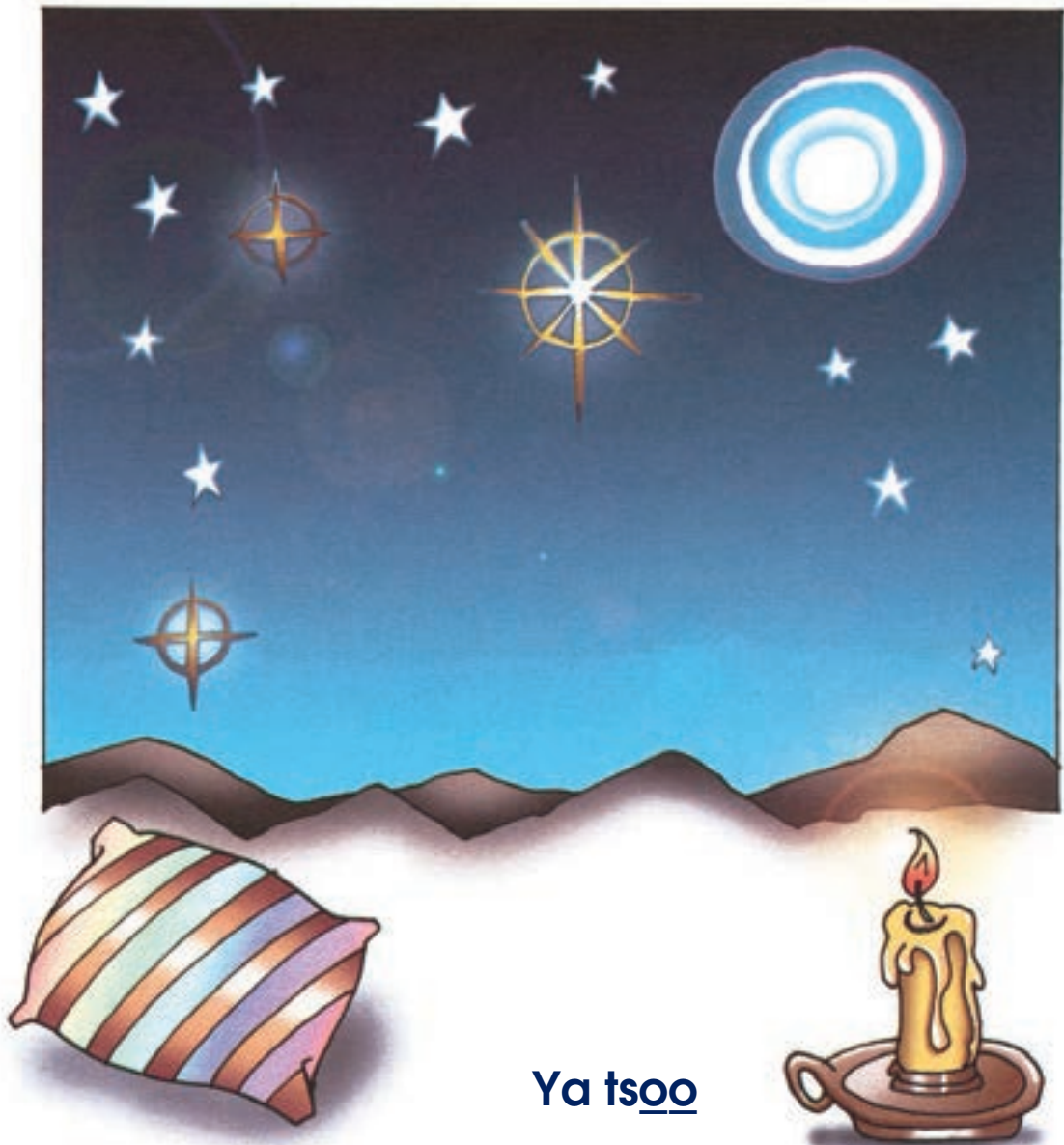

Da mohe ka ngo.

Götho ya nei kä ya
thengu xi'ni.

Götho ya mebida
tunt'i ya ta mbo.

Y'öni ri ngande o ri ta ha mi nja ra ngo ri hnini
ma ya'mu, hñuxu ka ri he'mi.

Ya tsoo

Nu ra pa ra ngo, nu ya
bi nxui xantse, ne xi negi
ya tsoo hueti.
Nu ma der hmets'i nar
dätso hueti chi nzötho.

Juni ya hñä ko ya thuhu.

Ra nxutsi tsa ra nanxa.

Ra tsoo xa nk'axt'i.

Ra ts'udi tsi ya dethä.

Ra ts'ints'u xa ntheni.

Ya hñuni

Näki ya ngande ge ma yamu bi thogi xangu ya thuhu, ya pa'ä hinte bi ho ya thä, ya t'ei, nu'mu ya bi hñethe, r'a ya jä'i nda hyoni habu nda japi panda kuati ya nts'i o hñuni.

Ya bi hñethe ya nana mi hmuts'i ya k'ani ya jota ne ya mu, panda iñhu ka hyandi ne nda y'ot'i, nuyu, nda zihu ya bi däbaje.

Hñuxu ka ri he'mi te ma r'a ya nts'i o hñuni kuathu pa di zihu ma r'a ya pa, y'öni ri jä'i.

Ñähü ri n'ohü ne thä ya nt'öni.

¿Xa zö ga othu ya k'ani?

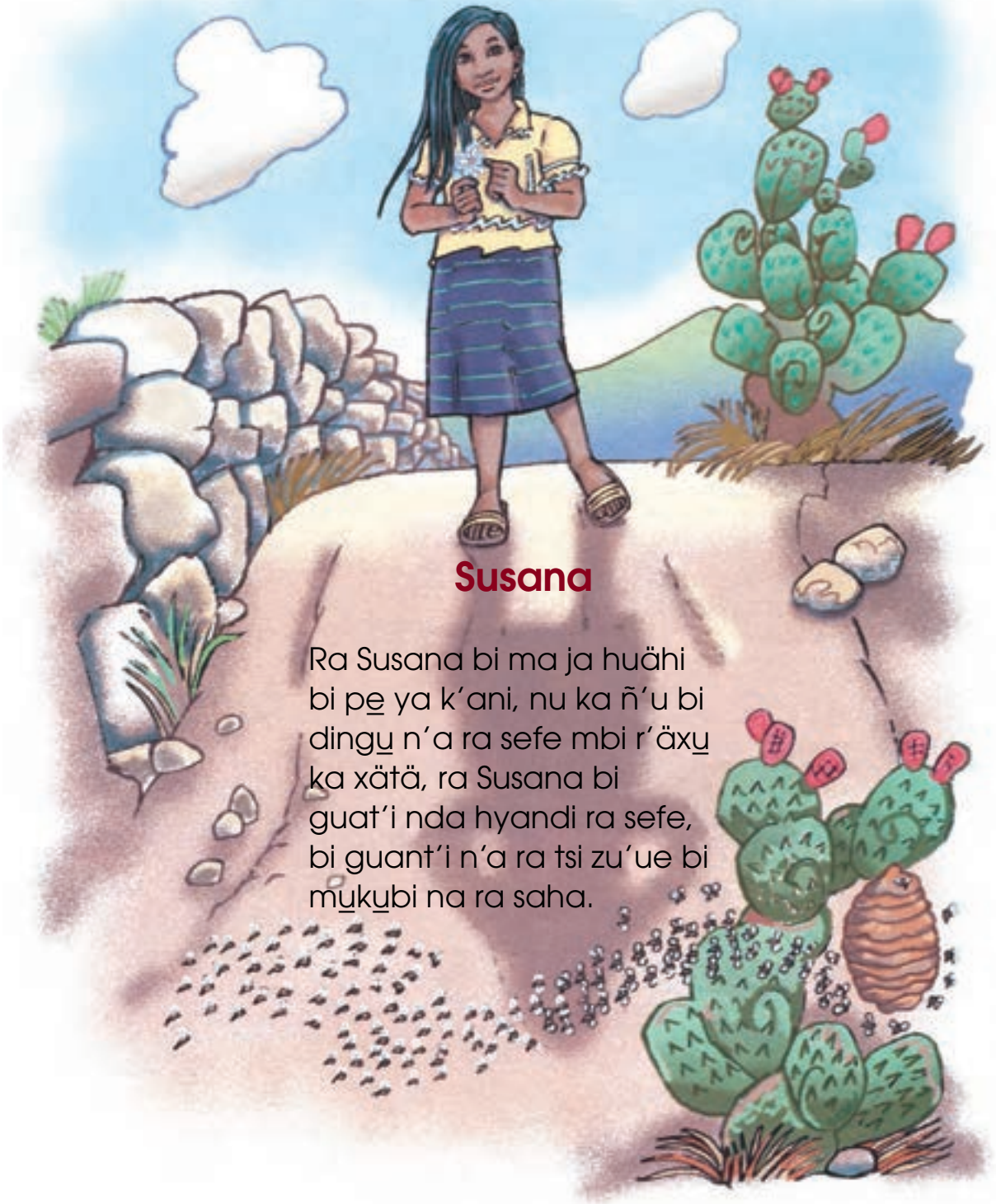

¿Ha japi di kuati ya jäta, ya k'ani, ne ya muu, ri me?

¿Gi pädi ma r'a ya nfädi de ha japi pa da juati ya hñuni?

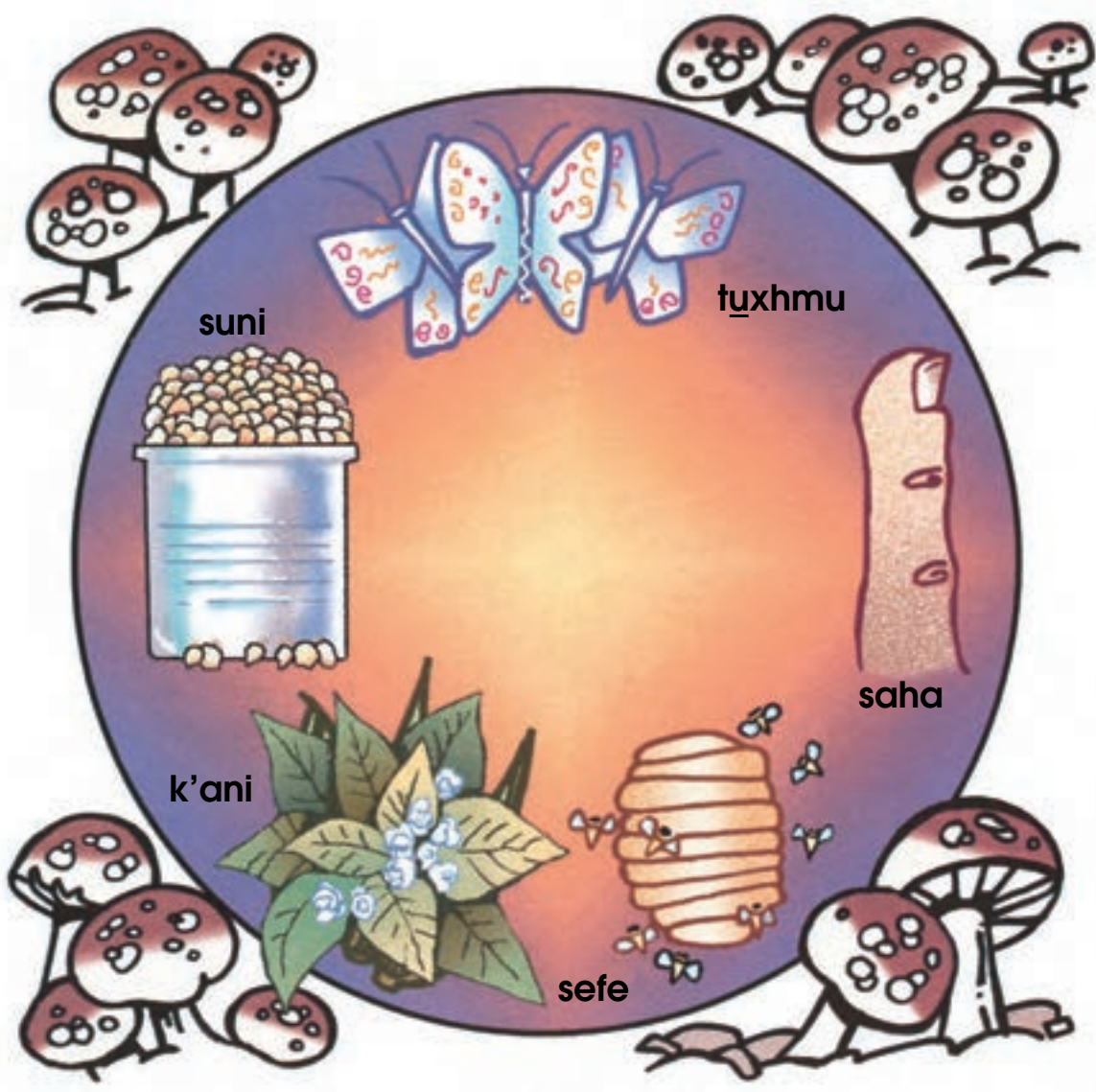

Susana

Ra Susana bi ma ja huähi
bi pe ya k'ani, nu ka ñ'u bi
dingu n'a ra sefe mbi r'äxu
ka xätä, ra Susana bi
guat'i nda hyandi ra sefe,
bi guant'i n'a ra tsi zu'ue bi
mükubi na ra saha.

Hye't'i xa hñä pets'i ya nt'ot'i "s" ne hñuxu ka ri
he'mi kongeña ya hñä hñuxu nar m'ede.

Hyongu ya hña di petsi ya nt'ot'i /s/ ne y'ot'i r'a ya ta hña.

Ntuntshñä

Mäne, tangu ri k'ani
mäne, k'ani hindi tōngö
nu'ä tsi chi tui ya k'ani
chi tui ya k'ani tōi,
di tsi chi tui ya k'ani
chi tui ya k'ani di tōi.

Nu'ä tōngü nar möhui
tui ya möhui da gut'i
ta tōi chi tui ya mähui
chi tui ya möhui ga jut'i.

Ya hñuni o ya nts'i

Nuje ya hñahñu ma hñunihe o
ma nts'ihe di hoñhe ka b'atha,
nur hyethe o dābehe di tsihe ya
xāt'ä, ya k'ani ne ya jota.

R'a ya hinini tsi ya ntsunthe,
ya möi, ya zonfo, ya ue, ya
tuxmu, ya t'äxi, ya zu'ue uada,
ya zu'ue nthaxi, ya t'axi ya xäju,
ne ma r'a ya zu'ue b'atha o
dehe.

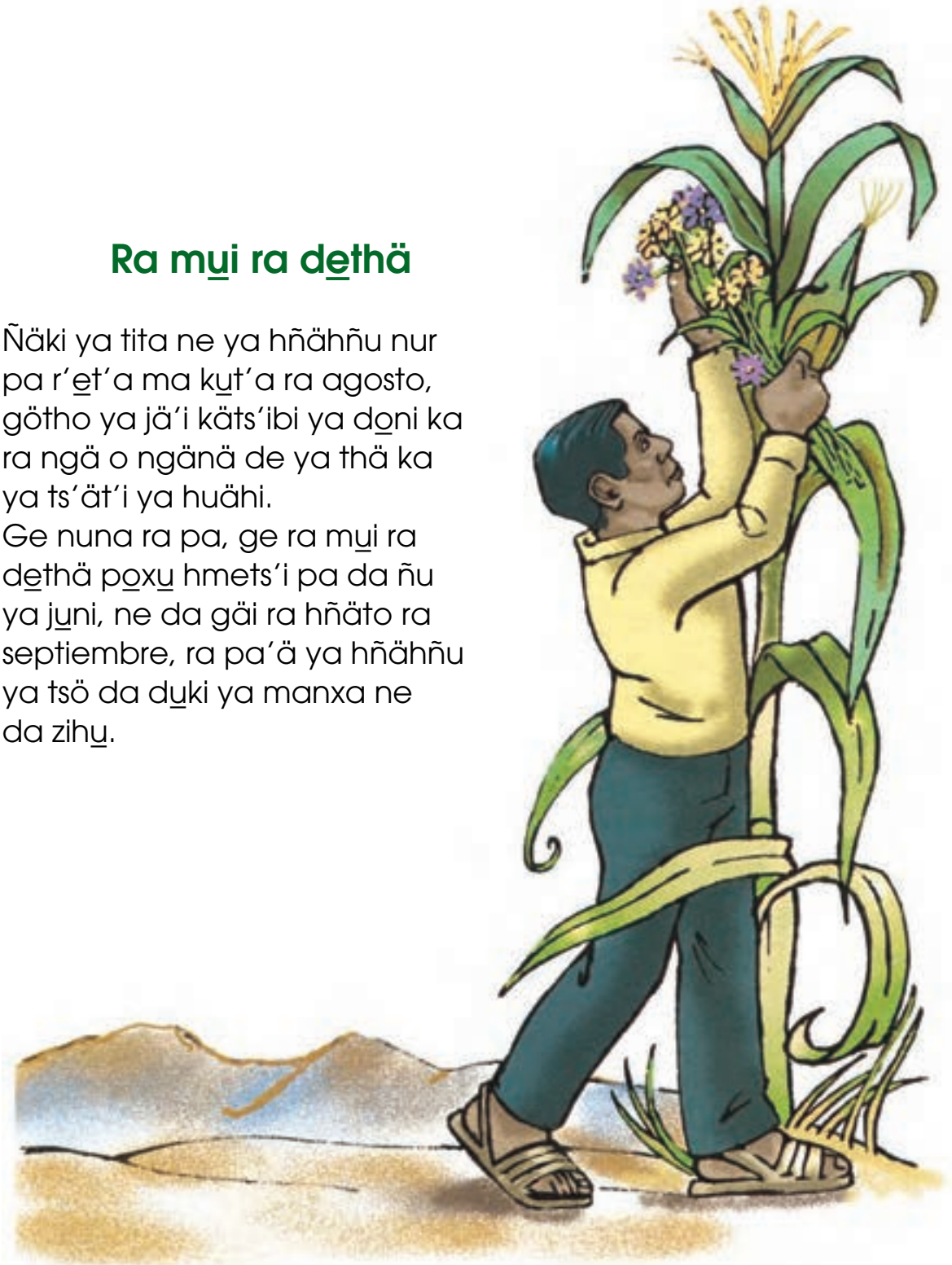

Hñuxu ka ri he'mi te gi tsihu ya bi ñhethē ne ya
bi dābehe ne mä hanja di thoki, xi me da möx'i.

Ra mui ra dethä

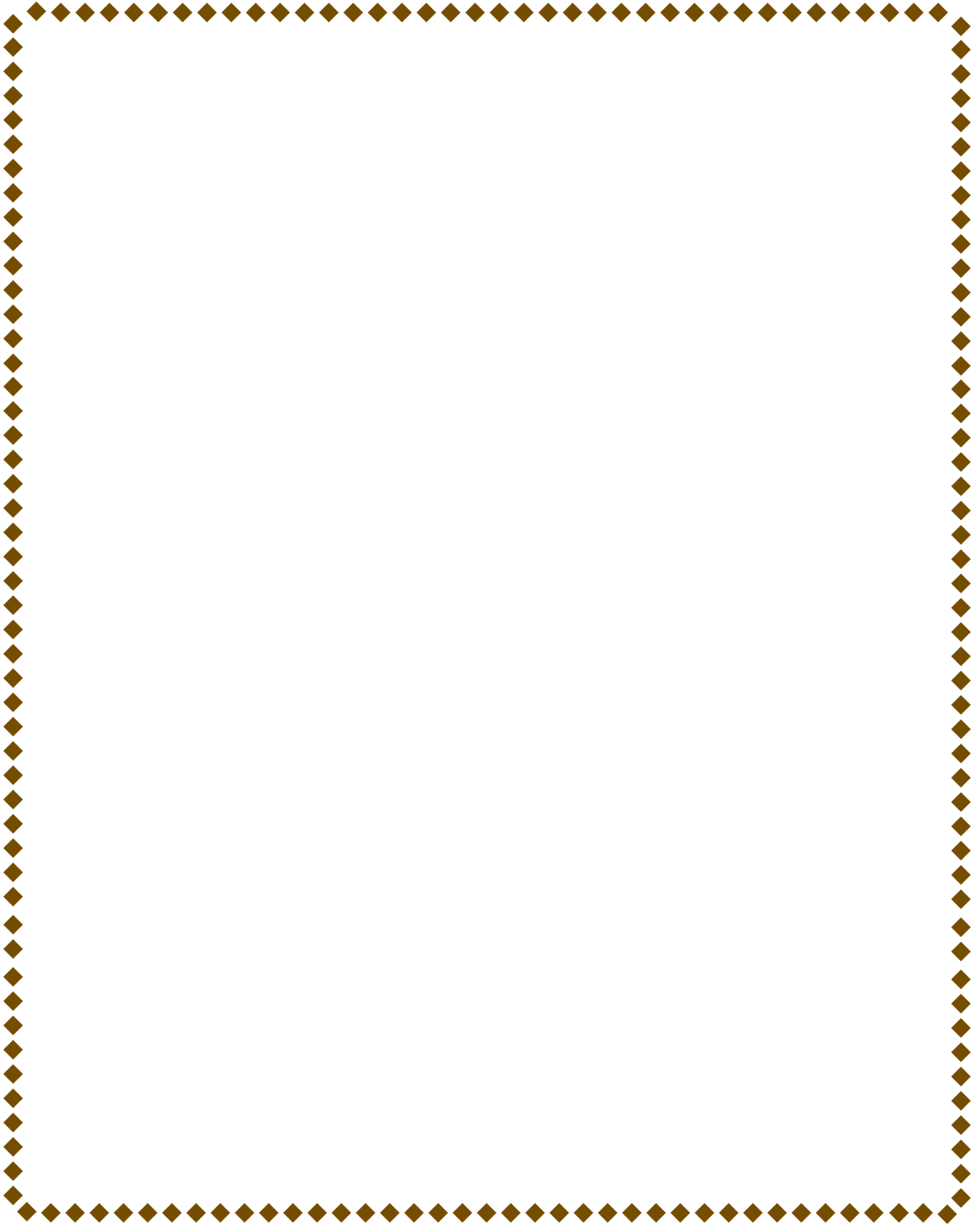
Ñäki ya tita ne ya hñähñu nur pa r'et'a ma kut'a ra agosto, götho ya jä'i käts'ibi ya doni ka ra ngä o ngänä de ya thä ka ya ts'ät'i ya huähi.

Ge nuna ra pa, ge ra mui ra dethä poxu hmets'i pa da ñu ya juni, ne da gäi ra hñäto ra septiembre, ra pa'ä ya hñähñu ya tsö da duki ya manxa ne da zihu.

Y'oni ri tita o ro ta ma r'a ya hñä pähu de ya m'ot'i ne hñuxu ka ri he'mi.

Hokubi ya nsoke nu'u ga ne der m'ede.

Ñäki ko ri ñ'ohu ne nföxu hokibihu n'a ra ngäts'i.

Yoho ra febrero

Ra yoho ra febrero götho ya nana huahni ya ta thä, ne da y'uf'i ka ra b'otse, ko na mit'i ya doni, ne n'a ra yoo.

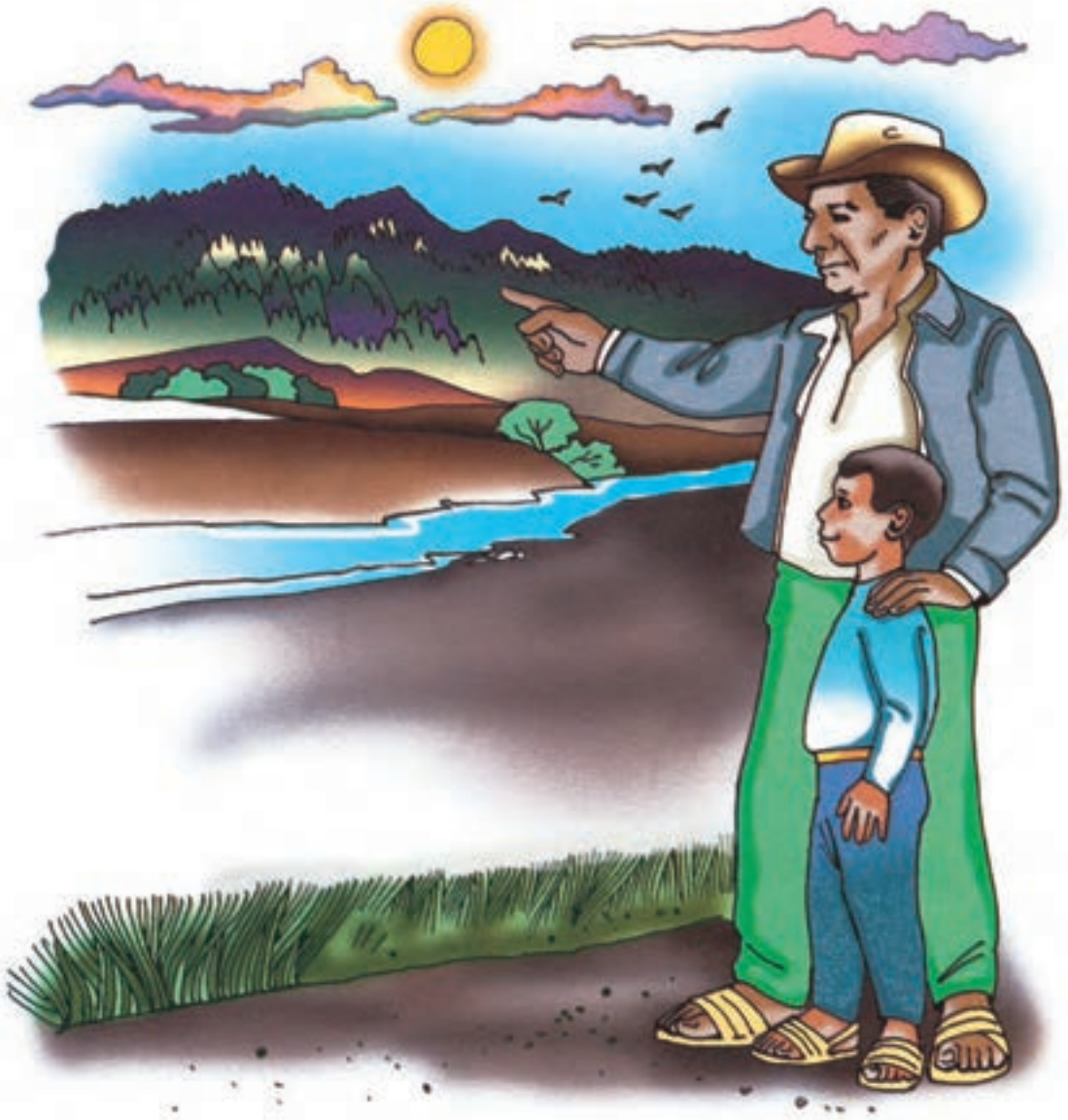
Nuya ya thä da r'ets'i ma da njäpi, nu ta zongur pa m'ot'i da r'äki pa da m'ot'i o tuhu, nuya ya dethä xa nzedi pa da te ne da uni xa zö.

Y'öni ya ta jä'i tengu ya tsi ta m'ui ne su ya m'ot'i ne ra ximhöi ne habu m'ui, Hokubi ya nsokë.

Huahni ya dethä nu'ü pets'i ya nt'ot'i /y/ hñuxu ka ra r'ozä, nu'ü hinte pets'i hñuxu ka ra ts'oi.

Kongenä ya hñä ga hñuxu ka r'ozä hoku ma r'a ya ta hñä ka ri he'mí.

Ra hñähñu

Nugo dar hñähñu
di b'uko ka b'atha
di y'ogä kar ñ'u
di peko ya xitha.

Y'öni ri däh_{ta} jä'i ha hingi pe_{tsi} ra tsö ya bi ñä_{tho},
y'öni ha ne_r hoi ne su ne ha ne ya m'ui. Hñuxu
ka ri he' mi te da si' ihu.

Ya hnei

Ma ndomgo bi zo ka ma ngu ma ngande, bi xikugihe ge nu ma yamu nugua ka ma hnini mi m'u ya nei nana ne ya nei tada. Götho ya hnini petsi ya nei, nuya nei hontse ya bi mbaxkua, nu ma tsi ndota bi nei nu'mu mi bätssi.

Y'öni ri ta ne ri ngande, te ma m'efi ya hingi thoku ya bi ngo, hanja hingi thoki ne hñuxu ka ri he'mi,

Hoki ya nsoke nu ya hnei m' u ka ri hnini.

Ya mebida

Nu ya bi nbaxjua götho ya mebida
hmunts'i pa da guxu ya nzötho thuhu,
nu kar hnini Ntabi m'u xangu ya
mebida.

R'a tundi ya tambo, ya m'ida ne ya
thuxi, pa da ode ya jä'ni ne da
njohya.

Y'öni ya dähta jä'i te ma tuhu juxu ya bingo xifi
da r'ai ra nt'ot'i ne hñuxu ka ri he'mi.

Hñutsibi ya thuhu ya m'ida.

Ra nxint'iza

Xa nzötho nu ra nt'eni nxint'iza
ngu ja mbi ñ'engu ya tita
nu'mu mi bätssi, xi bu ra
hxint'iza uage ra bu ra burru
o ts'uhtu, ma ga ñ'eñhu ko ra
nxint'iza ne da ntöte nu'ä
pädi da ñ'eni xanhyo.

Xi ri ta o ri juada da hoki nar nxint'iza pa gi
ñ'eñhu ko ri ñ'ohu.
Y'öni ya ta jä'i ha'mi japi da ñ'eni numu mi
ch'ulo'u.

Hyandi ne nxödi.

Ya bätsi ñ'eni ko ra
nxintuzaa.

.....

Yu nxutsi ini ko yu
t'udo.

.....

Ya bätsi ñ'eni ko ya
bohöi.

.....

Ya bätsi ñ'eni ko ra
mbuntsi.

.....

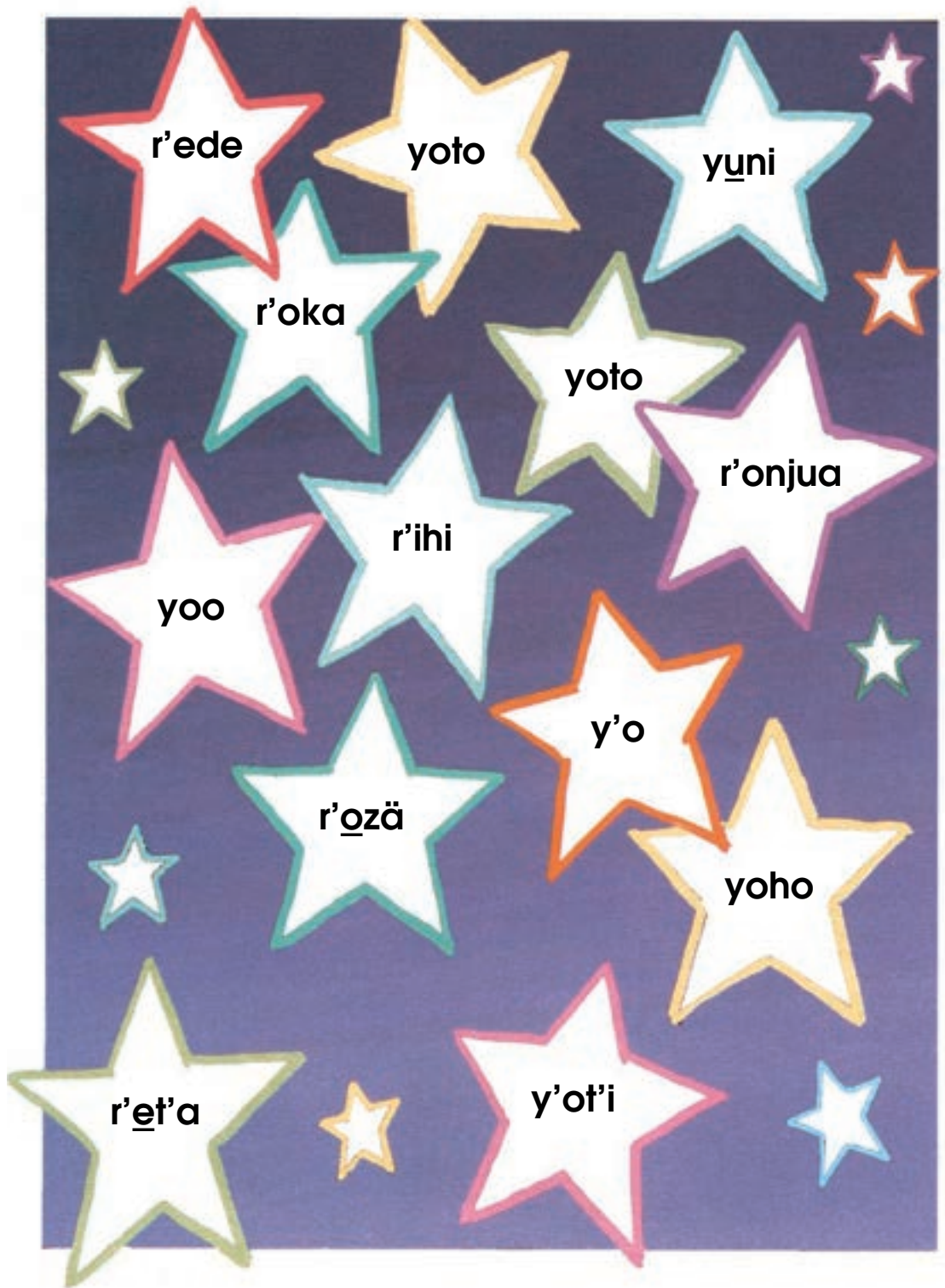

Ra hñätho

Ra hñätho ge ra
m'ui de ra hñähñu,
nuna uti ya
ta jä'i ko ya bätsi
pa hinda m'edi.
Nuna ge jakugihu
ga hanthu
ndä'ä ma m'uihu
de ma hñähu,
ma b'ituhu
o dätu, ma
hneihu,
ma thuhu,
kongen'ü di
gensehu ne
di tsihe ya r'ok'a
ne ya r'oxa.

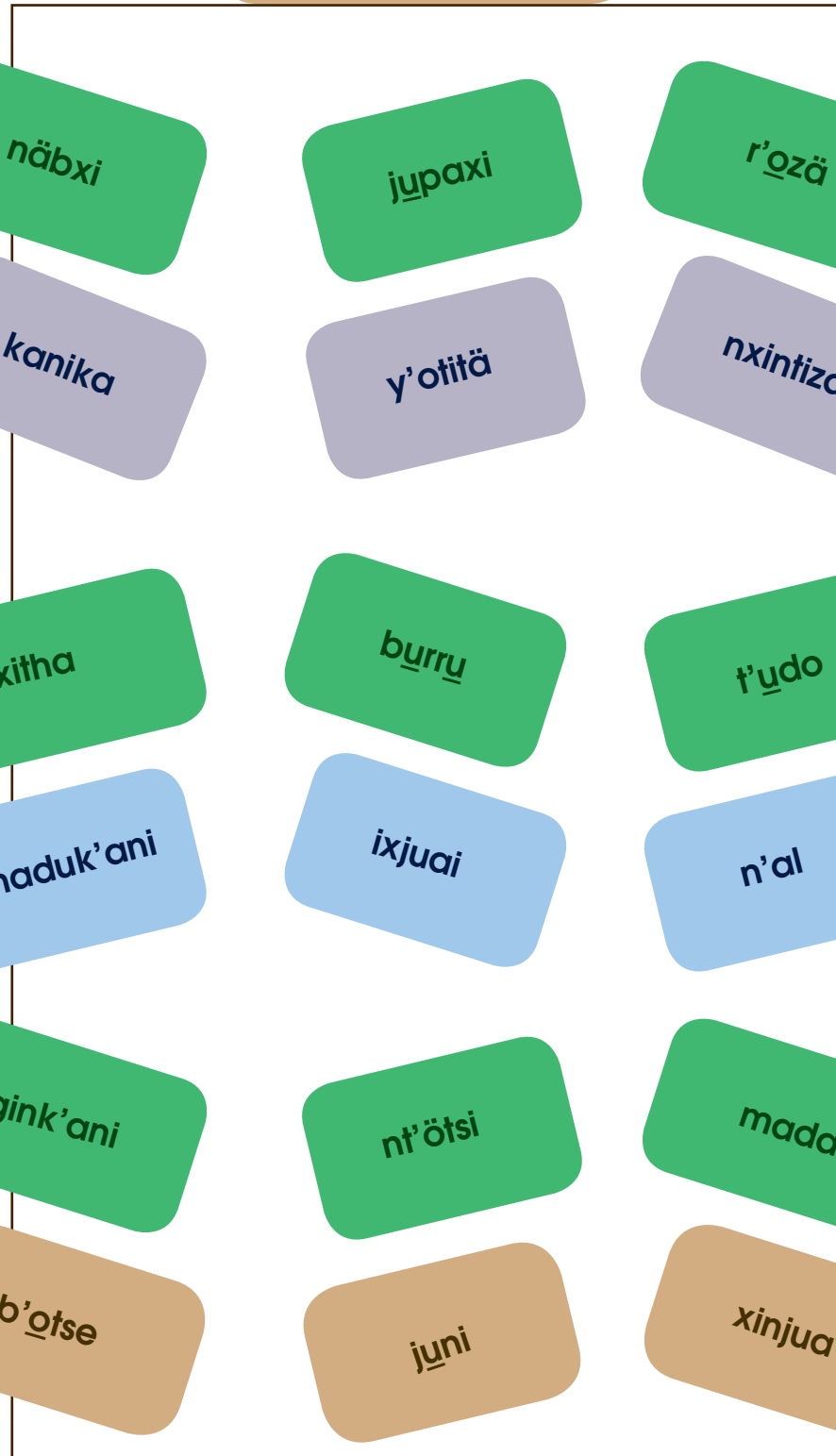

Y'öni ri jä'i ha xa zö ga ñäthu, hanja ga
ñähu ko ya dähta jä'i, ko ri ta, ri ue ne
ri meme. Hñuxu ka ri he'mi te da si'i.

Nxö ya hñä ne hñuxu ka ri he'mi nt'ot'i nu'u di
pets'i ra nt'ot'i /r/ ne hoki r'aya ta hñä ka ri he'mi.

Nxö ya hñä.

Ya m'atha hñä

Nu' y ya hñä ka nxödi heke ne hñutsi
habu da ma.

Ya k'ani.

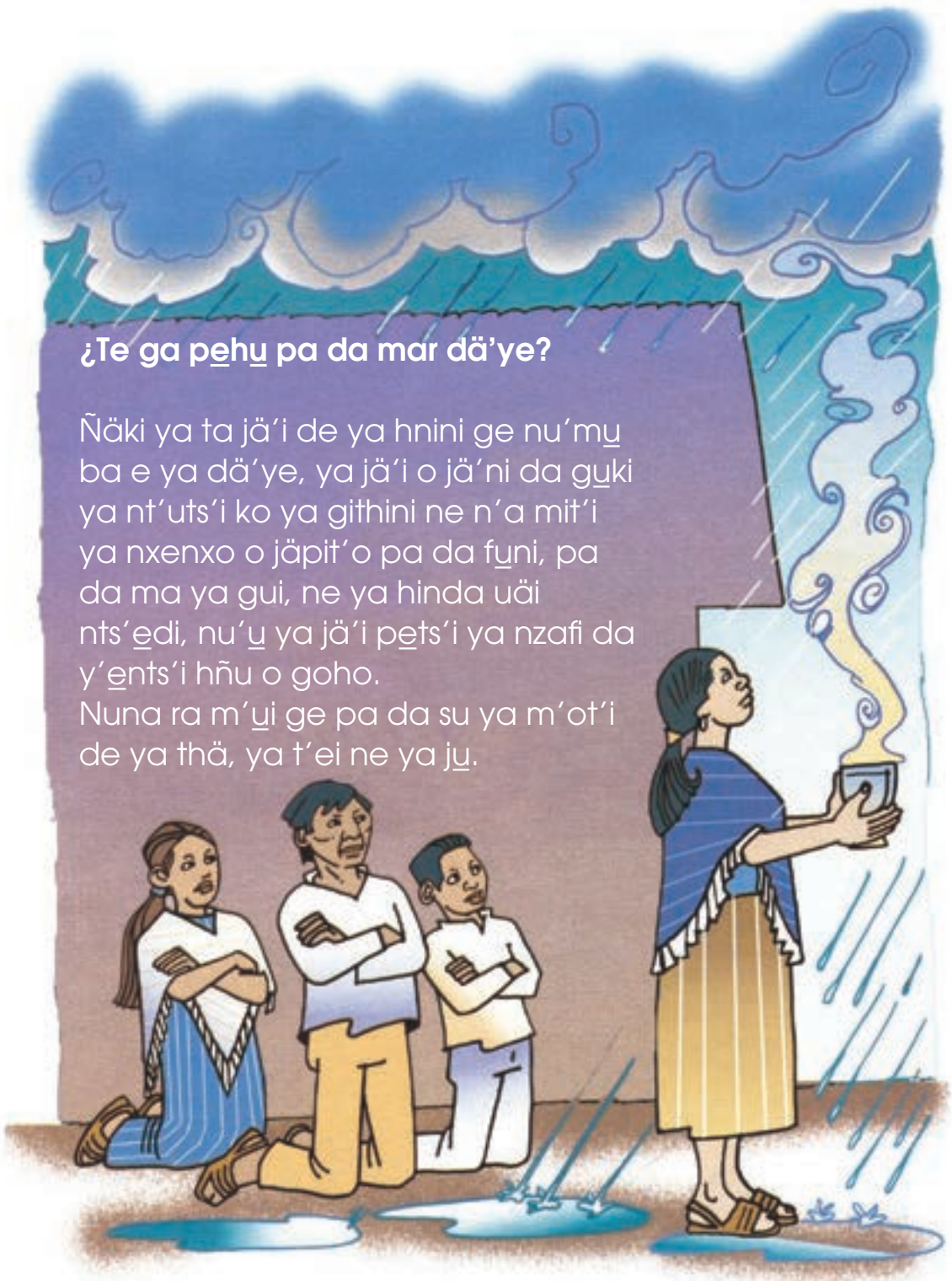
Ya nt'eni.

Ya dõni ñ'ethi.

Ya nthoky jä'i.

¿Te ga pehu pa da mar dä'ye?

Ñäki ya ta jä'i de ya hnini ge nu'mu
ba e ya dä'ye, ya jä'i o jä'ni da guki
ya nt'uts'i ko ya githini ne n'a mit'i
ya nxenxo o jäpit'o pa da funi, pa
da ma ya gui, ne ya hinda uäi
nts'edi, nu'u ya jä'i pets'i ya nzafi da
y'ents'i hñu o goho.
Nuna ra m'ui ge pa da su ya m'ot'i
de ya thä, ya t'ei ne ya ju.

Juati ya hñä nxödi ka y'ot'e.

Ya jä'i tsät'i _____
pa da ma ra y'e.

Nuna ra m'ui ge su ya
m'ot'i _____.

Nuya _____
ge ñaki te da mehu pa
da ma ra däye.

Ra nduzna

Ñaki ya ta jä'i, nu'mu ya bi nduzna,
nu'mu ra mpa m'ot'i, hingi tsö da m'ot'i,
ra tsi me hoi däthi ne hingi tsö da huixi
ya tsi dethä.

Mängu ya ngande, nu'mu da m'ot'i ya
hoi, ya dethä hinda fotse götho, nu'u da
fots'e da ndäthi ne hinda te xa zö, nu'mu
ta xongji di tsi t'ulo ya thä.

Y'öni ya dähta jä'i tengu ya nduzna ne ya
nduhyadi xa hyandi.

Y'oni xu'mu nar nduhyadi da medi xangu.
ko ri ñ'ohu ñaju te bi si'ihu

Thä ya nt'öni.

- ¿Te ma kuhu pets'i ra zänä, nu ya bi nduzna?

- ¿Te m'e'ä ra nduzna?

- ¿Ra nduzna negi ya bi mpa o ya bi nxui?

- ¿Togo'u pädi hanja di tho ro nduzna?

- ¿Te da ja ya uene nu'mu da m'ur par nduzna?

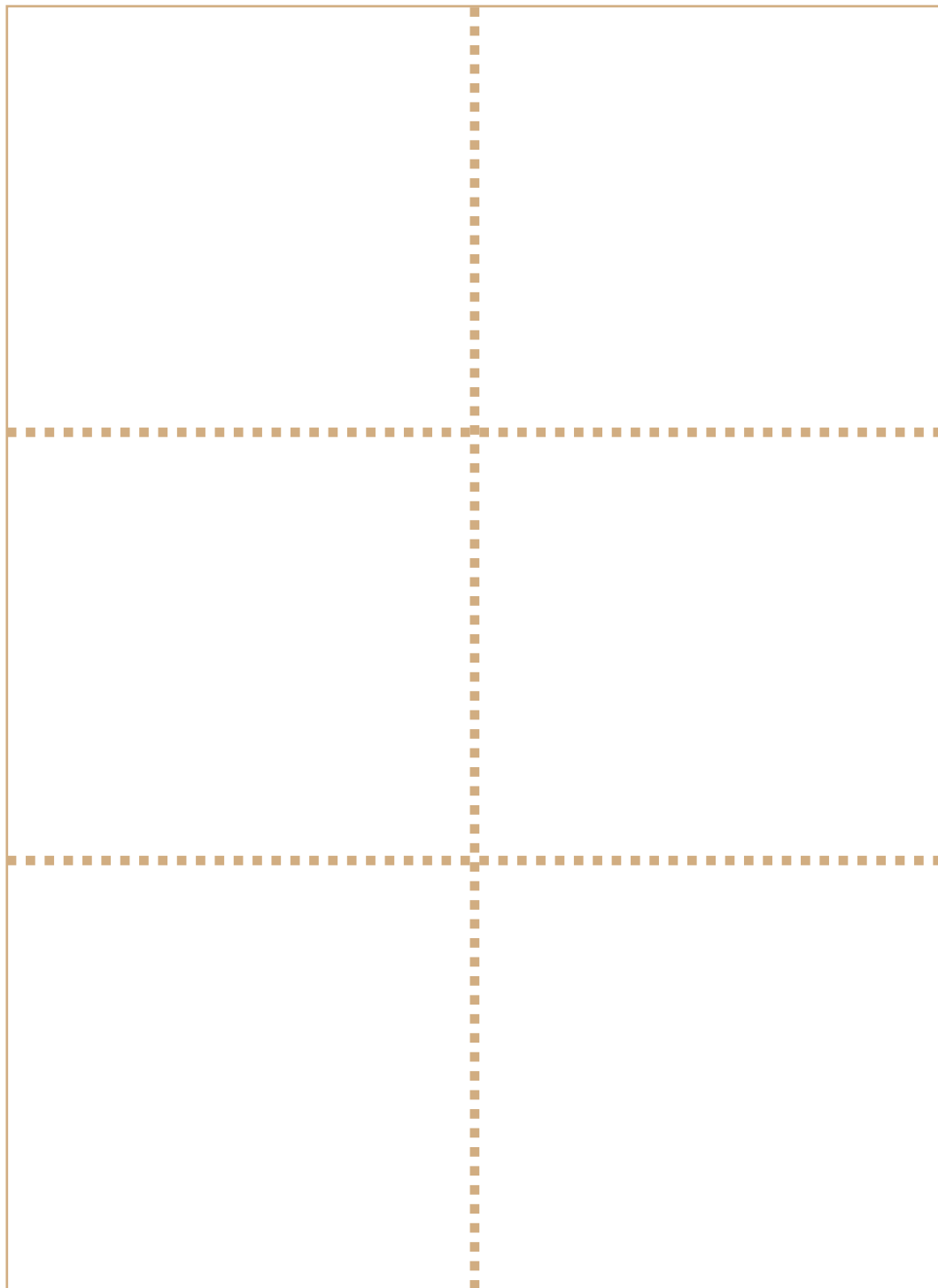
Ya doni nt'othe

Nu ya bi hñethe ya nana hmuntsi yo doni b'atha pa da y'othe ya xipa ngu ja ya doni: ra jut'o, ra noda ra nxu ne ya y'untho.

Nu'mu ya bi hyoni da y'ot'i ne da möxu ko ya b'itu ne da kuati ka n'a ra tsi r'ozä.

Y'öni ri me ha m'ui ya nana to othe ya jä'i ka ri hnini, y'oni ha japi ne ha thixu ya jä'i. Hñuxu ka ri he'mi te da si'i.

Hokubi ya nsoke ya doni ñ'ethi ne hnuts'ibi
ya thuhu.

- Ra chuchu toki ya jut' o pa da y' othe ra umui.
- Ra nana hoki ra n' ethi ko ya nxu pa da y' othe ra chala bätsi.
- Ra y' untho ge n' a ra doni xa nkuhi ra chi ñuni.

Hyongu ka ra nxödi ya hñä di pets' i ra nt' ot' i /ch/
ne y' ot' i.

Ya nt'eni

Nugo dar Toño, mande da nthebe
 ; Tasio k'a m'atha ne da ñ'eme k'o
 yo thiza, digemby bi guat'i ma r'a
 ya bāts'i bi ñ'eni nehe ko ya t'udo,
 ya nxintizaa.

Nu ya nxutsi bi ñ'eni ko ya nts'i, ko
 nt'eni uene göthogihe xi di ñ'eñhe
 ne di johyahe.

Ka ri ngu, nu'mu ya ga hmunts'ihu, y'öni ri
 jä'i hanja di m'ui ya nt'eni pa ya nxutsi ne ya
 ts'undu. Hñuxu ka ri he'mi te da si'i.

Hokubi ya nt'eni ya b^ätsi.

Hokubi ya nt'eni ya nxutsi.

Näul ri tita ne hoki ya nsoke mbi
ñ'eni ko ya ñ'ohu.

Nähu ko ri ñ'ohu ne hoki ya
nsoke te gi ñ'eñhu.

Ma yamu

Ma yamu ya bātsi mbi n'eni ko ya thiza.

Ma yamu ya nxutsi mbi hoki ya nt'eni.

Ya hnini

Ya hnini hñähnu
m' u ka ya bähtha
m' u ka ya t' oho
m' u ka ya nguani.

Ya nana, ya bät*si*,
ya tada, ya ngande
götho mu ka ya hnini
ka ya hnini hñähnu.

Ra m'ede ntsohmi

- Nunar nt'eni da n'eni yoho o ku't'a ya bats'i.
- Da ñ'eni ko ya tsi ju o ya dethä o nar tsi dado nubü habü da zoni o habü da so da mañhu nar m'ede.
- Dan ntäte nu'ä hinte da puhni ya m'ede.

ñä

ogu

oni

ö

naboxi

xamu

yoo

zänä

manxa

tsoo

thuhme

Lilo

kaa

jua

ixi

tada

axoxi

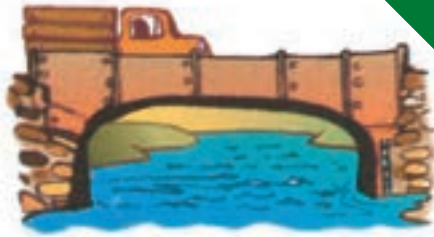
ähä

bexo

peni

r'ani

chuchu

ngu

sefe

doni

u

u'

t'afi

efe

huaxi

gui

fui

eni

Ra nxuni

Ra nxuni kuat'i ka m'itu
M'ondö, kuat'i ka ya dohmi,
ra nxoni hingi ntsu tsa nar
ta k'eña, ntuhnui nguja mi
ntuhni ya jä'i ma yamu pa
di m'uhu xa zö.

Y'öni ri ta hanjar zö ga pähu hanja ra m'itu
M'ondä: hnuxi ka ri he'mi ne nxödi pa da y'o
ri n'ohu.

Ra m'itu M'onda

Ra m'itu o ra dätu M'onda.
Ra m'itu M'onda hñu kuhu,
ra mets'i di ngötho M'onda,
ge'ä mpongagihu'a, ne
ge'ä j'akagihu ga m'uhu ra
zö.
Ga nehu dingäthohu ne
ga suhu.

Natalia Gutierrez Navarrete

Hidalgo

Ra tata Hidalgo, mur mojã har nijã
nupu Dolores Hidalgo, Guanajuato,
nupu bi hmuntsi rangu jä'ni pa di
mähmu har tu'hni, pa di hiehmu
ga mefihu.

Ra ndongu jä'ni xki zimbi ki häihu,
hinte mi petsi te di zihu ja mi
mefithohu ha dängo b'ätha.

Alejo Gil Sandoval

Thä ya hñä.

- ¿Te mi pe kar, Hidalgo?

- ¿Y'oka bi hmuntsi ku jä'niö?

- ¿Habü mi pe ku jä'ni?

- ¿Y'oka bi y'atihü kar tuhni?

Y'oni ri dähta ñ'ohü to mi ge'ä Miguel Idalgo ne hñuxu ka ri he'mi.

Rando B'ehñä

Ku jeya xi thögi, bi m'ui nar tsi
b'ehñä, bu mi petsi, hñu jeya bi ma
har ngunxödi, mi yohmi kor ju'hue,
gege mur tsi mefi, matho bi bädi di
ma ya he'mi, ne ja di ofo.

Bi muji ra 12 kar nobiembre, kar
jeya 1651, jä bi du kar jeya 1965, bu
mu tsepi ra hnini, kar thuhu mur
Juana de Asbahe.

Alejo Gil Sandoval

Benito

Ra Benito Juarez mar hyoya,
hinte mi tsi ya ta, nu'mu mi
ch'ulo mi handi ya deti, mi te
bi ma ka ngunxödi xi bi nxödi
xangu, bi tho ya jeya nunu bi
nzöya de götho M'ondä.

Ra thumu m'ondä

Me M'ondö ya hmati ra tuhni
hñähü ra boja, ne ra fani
ne de nhuät'i ma de jara hoi
ne ra fantsi da ntuni ra nzafi.

Tsi hnini m'e doni gi köt'i ri ñä
ra hogu m'ui, anxe kara tsi ta
jara hmets'i gi m'ui hingi tu
kora saha bi y'ot'i tsita.

Mu da ñut'ä ra n'año jä'i
da ts'ongu ya doni ri hoi
ntso'mi hmakä hoi, ge ra hmetsi
nar sundado nar bätsi
bi r'a'i.

Thuhu t'ulo hnini m'onda

N'a t'ulo hnini M'ondä ge n'aa
xa hneti ra hogu m'ui,
n'a xeni ra mudi hoi habu m'ui,
götho ra ndä hoga m'ui.

Ge ya bätsi ra ngo, ne ra ji
ya tso, ya n'año thogi
jara hnini, ne mēfi bi dähä
ja hogä m'ui, mēfi ra n'oho.

Mengu nāni M'ondä m'enkate,
nupya xa mēfi ra pania
hontse da mēfi ra pania
hontse da mets'i ra nzötho, ntso'mi;
u ya jä'i ya ts'edi i nee.

